

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Дегтярьов Сергій Іванович

УДК 94«477»(17-18)

Чиновники цивільних державних установ України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): соціокультурний рівень, система заохочень і покарань

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та етнополітики Інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України, завідувач відділу
історії України другої половини ХХ ст.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Верба Ігор Володимирович,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, професор кафедри
історії Росії;

доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, завідувач кафедри історії
та археології слов'ян;

доктор історичних наук, професор
Щербак Надія Олександрівна,
Національна академія внутрішніх справ,
професор кафедри гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін.

Захист відбудеться «27» лютого 2015 року о 12.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01061, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01061, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «27» січня 2015 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У сучасній вітчизняній історіографії різні аспекти історії українського чиновництва періоду Російської імперії посідають важливе місце. В умовах, коли Україна формує власну модель системи управління, суспільство вимагає підвищення ефективності функціонування державного апарату на всіх його рівнях, забезпечення професіоналізму державних службовців та контролю за їхніми моральними якостями тощо. Це дуже важкий процес, і забезпечити його успішну реалізацію необхідно, враховуючи історичний досвід функціонування бюрократичного апарату на українських землях, що отримав життя у часи адміністративних перетворень у Російській імперії наприкінці XVIII ст. і продовжує існувати донині. При цьому слід обов'язково враховувати як позитивні, так і негативні явища у цій системі; виявляти їхне коріння. За таких умов є реальна можливість удосконалити інститут державної служби сучасної України, підвищити її авторитет у суспільстві і максимально наблизити до європейських стандартів. Актуальність дослідження різних аспектів історії українського чиновництва періоду Російської імперії є беззаперечною. Надто довго використовувалися імперські сентенції про «неподільність російського народу» чи «історичну спільність великоросів та малоросів» (подекуди вони використовуються й зараз), що призвело до ігнорування українських національних особливостей, які у минулому існували та проявлялися у різноманітних життєвих ситуаціях, професійній сфері, культурі тощо. Тож, науковці, досліджуючи бюрократичний апарат Російської імперії, вкрай рідко вирізняли українську складову, зокрема, зовсім не приділяючи увагу соціокультурним особливостям чиновництва України.

Вивчення розвитку бюрократичного апарату на українських землях періоду Російської імперії має не лише суто науковий, але й прикладний характер. Аналіз різних аспектів чиновницької служби минулого дозволить врахувати помилки, здійснені у цій галузі на державному рівні, й уникнути їх на сучасному етапі розбудови української державності. Дослідження правової практики регулювання державної цивільної служби на основі історичного досвіду допомагає виявити основні тенденції її розвитку, оскільки визначення цих тенденцій та протиріч, осмислення позитивних і негативних сторін у роботі чиновницького апарату має науковий і практичний інтерес для організації та діяльності сучасної державної служби. Таким чином, розкриття даної теми на базі нових та маловідомих архівних документів, а також теоретичне узагальнення отриманих результатів дослідження, їх використання у навчальному процесі доводять актуальність і значимість дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та етнополітики «Актуальні проблеми історії освіти України». Тему дисертації

затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол №5 від 26 грудня 2011 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного осмислення джерел і наукових публікацій комплексно дослідити українське цивільне чиновництво наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. через вивчення його соціокультурного рівня та елементів служби, на які той впливав.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання таких дослідницьких завдань:

- показати стан наукової розробки проблеми, з'ясувати ступінь достовірності, репрезентативність та інформаційні ресурси джерельної бази, методологічні основи та термінологічне забезпечення дослідження;
- вияснити соціокультурні якості чиновництва України у досліджуваній період;
- проаналізувати особливості інкорпорації українського чиновництва до російського імперського бюрократичного простору;
- виявити зв'язок освітньої політики російського уряду з процесом розбудови бюрократичного апарату на українських землях та охарактеризувати вплив освіти на професійний рівень службовців України;
- визначити місце чиновників відомства народної освіти у бюрократичній структурі імперії та відтворити їхній соціо професійний портрет;
- встановити найбільш характерні види зловживань і порушень цивільних чиновників і ставлення до них суспільства, причини негативних явищ у владно-управлінському середовищі;
- дослідити практику застосування покарань щодо державних службовців України;
- розкрити вплив заохочень на українських чиновників у цивільній службі.

Об'єктом дослідження є система державного управління в Російській імперії, її кадровий склад.

Предметом дослідження є цивільне чиновництво України кінця XVIII – першої половини XIX ст., його соціокультурні характеристики, система заохочень і покарань, що застосовувалися до них.

Хронологічні рамки дисертаційної роботи охоплюють період з кінця XVIII ст. до середини XIX ст., під час якого відбулася інкорпорація українського службового прошарку до імперського бюрократичного простору та розчинення його у російській бюрократичній системі. Таким чином, *нижня межа* обумовлена початком вказаних процесів, що тісно були пов'язані з проведеними Катериною II адміністративними реформами, якими покладено початок новому типу управлінської (власне бюрократичної у сучасному розумінні цього поняття) системи. Хоча вивчаючи передумови тих чи інших явищ, пов'язаних з предметом дослідження, ми так чи інакше торкаємося подій і процесів, що відбувалися в Російській імперії чи Україні у більш ранні періоди, зокрема у першій половині XVIII ст. *Верхня межа* роботи пов'язана з кінцем правління імператора Миколи I, коли українська складова бюрократичного апарату Російської імперії остаточно

втрачає свої т.зв. регіональні риси та відбуваються реформи, частина яких спрямовується на переформатування бюрократичної системи в цілому (у тому числі й характеру державної служби). Адміністративно-управлінська галузь втратила свій становий характер. Було ліквідовано велику кількість державних установ, що не відповідали вимогам реформ, і створено нові.

Географічні межі дослідження охоплюють українські етнічні території, що у досліджуваний період входили до складу Російської імперії. Назви населених пунктів, повітів, губерній та інших адміністративно-територіальних утворень відповідають історичним реаліям тогочасної України.

Методи дослідження. Специфіка предмету дослідження та дослідницьких завдань зумовила комплексне використання низки різноманітних принципів і методів наукового пізнання. У процесі виконання роботи використовувалися принципи історизму та об'єктивності, які у першу чергу передбачають неупереджений розгляд подій і явищ минулого у їхньому розвитку та діалектичному взаємозв'язку. Принцип історизму було реалізовано у процесі аналізу конкретних історичних обставин, за яких українські управлінські практики переформатовувалися на російській імперській лад, діяв і зазнавав змін чиновницький апарат на підвладних імперії українських землях у досліджуваний період. Принцип об'єктивності використано під час аналізу історичних фактів та джерел. За допомогою історико-порівняльного методу було з'ясовано основні зміни, що відбулися у середовищі чиновництва, зокрема у соціальному, кількісному та якісному складі; у системі гарантій і обмежень, якими вони користувалися. Проблемно-хронологічним методом визначено взаємовпливи суспільно-політичного життя та характеру чиновницької служби в державі. Ретроспективний метод дозволив виявити вплив російської імперської політики на специфіку державної служби на українських землях, що виявлялася здебільшого у соціокультурних особливостях місцевого службового прошарку. Критичним методом з маси різнотипової інформації виокремлено достовірні конкретно-історичні факти.

Наукова новизна результатів роботи полягає у постановці та дослідженні актуальної теми, що досі не набула всебічного висвітлення в історичній науці.

Уперше у новітній українській історіографії:

– створена комплексна праця, де досліджується соціокультурний рівень цивільних чиновників України, які служили у системі управління Російської імперії у кінці XVIII – першій половині XIX ст.; розкривається система заохочень і покарань, що застосовувалися по відношенню до цих службовців;

– сформульовано тезу про те, що службовий прошарок українського походження, інкорпоровавшись до російської бюрократичної системи, певний час зберігав низку специфічних регіональних особливостей, зумовлених відмінностями між розвитком українського та російського суспільств, між практиками їхнього державотворення, формуванням еліт тощо;

– на основі широкого джерельного матеріалу показано низку соціокультурних характеристик чиновництва України: соціальне походження, рівень освіти, вікові особливості;

– визначено, що наявність специфічних психологічних і культурних рис дозволили службовому прошарку українського походження майже без проблем влитися до бюрократичного апарату Російської імперії, а деяким представникам службової еліти навіть зайняти у ньому провідні позиції;

– висвітлено позицію суспільства досліджуваного періоду щодо чиновництва у цілому й зокрема до тих негативних явищ, що відбувалися у його середовищі (неякісне виконання службових обов'язків, хабарництво, розкрадання і т.ін.).

Уточнено:

– низку статистичних даних щодо чисельності цивільних чиновників у державних установах, що функціонували на українських землях наприкінці XVIII – на початку XIX ст.;

– біографічні відомості деяких представників української службової еліти;

– деякі аспекти цивільної державної служби на українських землях у складі Російської імперії.

Доповнено:

– дані про місце і роль українського чиновництва у формуванні та розвитку всього бюрократичного механізму Російської імперії;

– відомості про українське чиновництво доповнені інформацією про таку його складову, як чиновники галузі народної освіти, які, здебільшого не виконуючи суто бюрократичних функцій (управлінських, діловодних і т.ін.), все ж належали до бюрократії і користувалися всіма правами державної служби (чиновиробництво, права, привілеї, гарантії тощо).

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у тому, що вперше в історичній науці здійснено комплексне дослідження з даної проблеми, матеріали якого можуть бути використані при написанні підручників і посібників з історії України, української культури, вітчизняних державної служби й управління, держави і права України; узагальнюючих праць з історії чиновництва Російської імперії чи окремих її регіонів, соціальної історії України, введення нових спеціальних і факультативних курсів у вищих навчальних закладах, а також у можливості використання матеріалів для написання наукових праць із зазначеної чи суміжної тематики. Проведений аналіз історичного досвіду функціонування управлінського механізму на українських землях та врахування соціокультурних особливостей, характерних для українських цивільних службовців, можуть бути корисними при реформуванні чи удосконаленні державно-управлінського апарату України на всіх його рівнях.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки наукового дослідження знайшли відображення у доповідях на 37 міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях: X-XIII джерелознавчих читаннях (Київ, 2009-2012); Міжнародній науковій конференції «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація» (Київ, 2009); Міжнародній науковій конференції «Україна в європейському цивілізаційному процесі: проблеми соціальної та інтелектуальної історії» (Дніпропетровськ, 2009); Міжнародній науковій конференції «Русское наследие в странах Восточной и

Центральной Европы» (Брянськ, Росія, 2009); 2-х міжнародних науково-практичних конференціях «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 2009 та 2010); Міжнародній науковій конференції «Права человека: история, теория и практика» (Курськ, Росія, 2010); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання вітчизняної та світової історії» (Суми, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції «Правова система України у світлі сучасних активних реформаційних процесів» (Київ, 2010); III, V та VI Волинських міжнародних історико-краєзнавчих конференціях (Житомир, 2010, 2012 та 2013); Міжнародній науковій конференції «Пам'ять століть» (Київ, 2011); Міжнародній науковій конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 2011); Міжнародній науково-практичній конференції «Правовая политика и модернизация государственности» (П'ятигорськ, Росія, 2012); всеукраїнських науково-практичних конференціях «Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект» (Миколаїв, 2011); «Історико-філософські читання молодих учених» (Суми, 2012 та 2013); 3-х звітно-наукових конференціях КНПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2012-2014); I та II Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (Суми, 2012-2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Личность, общество и государство: проблемы прошлого и настоящего» (Суми-Курськ-Белгород, 2014); Міжнародній науковій конференції «Беларусь і суседзі: шляхі фармірування дзяржаўнасці, міжнацыянальных і міждзяржаўных адносін» (Гомель, Білорусь, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «История Карпато-Днестровских земель с древнейших времен до начала XXI века» (Кишинів, Молдова, 2014) та ін.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 46 наукових робіт, з яких монографія «Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст.» (38,5 друк. арк.), 20 статей у фахових виданнях України та 7 – у закордонних фахових виданнях. З-поміж опублікованих статей 9 надруковано у виданнях, що індексуються міжнародними наукометричними базами даних, у тому числі 4 – БД Scopus.

Структура роботи. Дисертацію побудовано відповідно до мети та завдань наукового дослідження з урахуванням вимог, що висуваються до робіт такого типу. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури та 12-ти додатків. Загальний обсяг дисертації становить 540 сторінок, з них основного тексту – 353 сторінки. Список використаних джерел та літератури налічує 1425 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, окреслено зв'язок з науковими програмами, планами та темами, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт і предмет, хронологічні рамки і географічні межі, наукову новизну і

практичне значення дисертації, подано відомості про апробацію та публікацію результатів дисертаційного дослідження.

У першому розділі дисертації **«Українська складова бюрократії Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст.: історіографія, джерела та методологія»** проаналізовано стан наукової розробки проблеми та охарактеризовано наявну джерельну базу, викладено теоретико-методологічні основи й термінологічне забезпечення дослідження.

Історіографія, присвячена вивченню чиновництва та формуванню державного апарату на українських землях Російської імперії, доволі значна та багатопланова. Доробок з проблеми дослідження складається з робіт вітчизняних та зарубіжних науковців.

Одними з перших увагу українському цивільному чиновництву, хоча й побіжно, приділили вітчизняні дослідники О. Шафонський¹ та Д. Бантиш-Каменський². Деяких аспектів цього питання торкнулися О. Єфименко³, О. Лазаревський⁴ та деякі інші вчені. У радянські часи українські вчені майже не досліджували питання, пов'язані з історією державного апарату й чиновництва, зокрема на території України. Певним винятком можуть бути роботи І. Смоленського, А. Дубровіної та В. Бурлачука. І. Смоленський приділив увагу адміністраторам з чинами перших семи класів, які служили в українських губерніях у 1798 та 1800 рр.⁵ А. Дубровіна здійснила спробу вивчити управлінську систему, суспільний лад і право, що існували в Україні у першій половині XIX ст. В. Бурлачук проаналізував радянську літературу 1980-1988 рр., присвячену бюрократії. Процес більш глибокого історіографічного осмислення проблеми історії цивільного чиновництва України починається з 1990-х років. Доробок сучасних українських дослідників можна виділити у чотири групи. У трьох із них різні аспекти історії чиновництва зачіпаються лише побіжно. Перша об'єднує праці, присвячені процесу інкорпорації українських земель до складу Російської імперії у кінці XVIII – на початку XIX ст. та спробам українського народу зберегти свою національну ідентичність у цей період. У такому тематичному фарватері проблеми чиновництва торкалися Б. Галь, Ю. Войтенко,

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей которой оно наместничество составлено / Афанасий Шафонский. – К.: В Университетской Типографии, 1851. – С.126-127.

² История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – Часть четвертая / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М.: В Типографии Семена Селиванского, 1822. – С.135-136.

³ Єфименко А.Я. История украинского народа / А.Я. Єфименко / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В.А. Смолий; Примеч. Н.Н. Яковенко. – К.: Лыбидь, 1990. – С.323.

⁴ Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – Т. 1-3. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888-1902.

⁵ Смоленський І. Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. / І. Смоленський // Україна. – 1930. – № 7-8. – С. 70-80.

В. Шандра, В. Кононенко, Т. Проневич та ін.⁶ До другої групи відносяться дослідження з різних питань української історії, де автори, вивчаючи ті чи інші сторони суспільного життя, торкаються й історії чиновництва як невід'ємної складової тогочасних реалій. Ця група представлена дослідженнями В. Борисенка, І. Верби, І. Левченко, М. Журби, Н. Щербак, О. Реєнта та інших⁷. Третя група – роботи, основним предметом яких є історія різних державних установ чи відомств. Сюди належать праці таких науковців, як А. Скрипник, О. Талдикін, В. Петровський, Т. Проневич, О. Головка⁸. До четвертої групи нами віднесено безпосередньо дослідження з проблем, пов'язаних з державною службою, особистим і професійним життям чиновників і т.п. Їм приділяли увагу М. Любар, В. Шандра, М. Бармак, В. Володько⁹.

В цілому проблемі історії цивільного чиновництва України періоду Російської імперії ще недостатньо приділено уваги вітчизняними науковцями. Солідним дослідницьким осередком, де приділяється увага зазначеній тематиці, є

⁶ Галь Б.О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Борис Галь. – Дніпропетровськ, 2000. – 198 с.; Кононенко В. Світська інтелектуальна еліта Гетьманщини у десятиліття модернізаційних проектів / В. Кононенко // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 83-97; Шандра В. «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект / В.С. Шандра // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Смолій. – Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 191-204.

⁷ Борисенко В.Й. Культурно-освітня діяльність громадськості Лівобережної України в 1825-1860 рр. / В.Й. Борисенко, І.М. Левченко; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2002. – 107 с.; Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія / Н.О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.; Верба І.В. Нариси з історії палацових переворотів у Росії (1720-ті – 1760-ті роки) / І.В. Верба. – Ніжин, 2010. – 196 с.; Журба М.А. Російський політичний лібералізм першої чверті XIX ст. / М.А. Журба. – К., 2010. – 176 с.

⁸ Талдыкин А.В. Административно-полицейский аппарат царизма в Украине в XVIII – первой половине XIX: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Александр Васильевич Талдыкин. – Харьков, 2000. – 182 с.; Проневич Т.М. Органи дворянського самоврядування як чинник суспільно-політичного життя Слобожанщини (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Т.М. Проневич // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – № 715. – Вип. 8. – Харків, 2006. – С. 3-10.

⁹ Любар М.Г. Кадрове забезпечення органів загальної та політичної поліції Російської імперії у кінці XVIII – на початку XX ст.: (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Микола Григорович Любар. – Харків, 2004. – 214 с.; Шандра В. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) / В. Шандра // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 143-157; Бармак М.В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.) / М.В. Бармак. – Тернопіль: АСТОН, 2006. – 288 с.; Володько В.В. Канцелярські службовці Київського намісництва середини 80-х рр. XVIII ст.: правове становище, чисельність, соціальний склад / В.В. Володько // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко. – Вип. LIX (39). – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – С. 172-181.

Інститут історії України НАН України (В. Шандра, Г. Папакін, В. Молчанов, Н. Шип та ін.). Спостерігається також тенденція до більш активного вивчення як системи державного управління в цілому, так і чиновництва саме на землях Правобережної України (М. Бармак, В. Шандра, Ю. Войтенко, А. Філінюк, А. Скрипник, Л. Казначеева, Ю. Рудакова та ін.). Значно менше уваги з проблеми приділяється іншим регіонам України – Лівобережжю, Слобожанщині, південним губерніям. Вкрай мало досліджень присвячено повсякденному особистому й службовому життю чиновників, їхнім соціокультурним та професійним характеристикам. Чиновники деяких відомств взагалі досі залишаються поза увагою науковців (наприклад, відомства народної освіти).

У зарубіжній історіографії можна виділити два великих блоки. Це праці російських вчених та науковців з інших країн. Російська історіографія історії чиновництва фактично була започаткована у XIX ст. До питань, пов'язаних з минулим чиновництва, дослідники частіше за все зверталися у контексті характеристики історії та діяльності адміністративних установ. А праці, предметом яких була безпосередньо бюрократія, здебільшого присвячувалися її високопоставленим представникам. Це, наприклад, роботи І. Андрієвського, І. Блинова, В. Гессена¹⁰. Часто бюрократія характеризувалася як явище негативне, як «виразник інтересів дворянства» та засіб, за допомогою якого самодержавство здійснювало свої цілі (Б. Бразоленко, І. Ольшевський)¹¹. Представники державницької школи менше критикували бюрократію Російської імперії. Вони не ставили під сумнів доцільність діяльності чиновництва (О. Градовський, Є. Анучин, О. Ейхельман та інші)¹².

Російська історіографія радянського періоду успадкувала здебільшого негативне ставлення до урядового апарату самодержавної Росії. Взагалі історична наука за радянського часу лише розпочала шлях до теоретичного осмислення проблем бюрократії. Основна маса робіт із цих питань зводилася до критики «буржуазних» дослідників. Спеціальних досліджень з історії власне українського чиновництва, влиття місцевих службових еліт до російського бюрократичного середовища і т.п. у XVIII – першій половині XIX ст. російські вчені радянського періоду не присвячували. Але їхні роботи містили певний фактологічний матеріал із даної проблематики по українських землях. Серед таких праць виділяються

¹⁰ Андрієвський І. О наместниках, воеводах и губернаторах / И.Е. Андрієвський. – СПб., 1864. – 156 с.; Блинов І. Губернаторы / И.А. Блинов. – СПб.: Типо-Литографія К.Л. Пентковського, 1905. – 365 с.; Гессен В.М. Губернатор как орган надзора / В.М. Гессен. – СПб., 1905. – 120 с.

¹¹ Бразоленко Б. Очерк развития бюрократии в России / Б. Бразоленко // Вестник знания. – 1903. – № 8. – С. 12-24; Ольшевський І. Бюрократія / И. Ольшевський. – М., 1906. – 80 с.

¹² Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени / Е. Анучин. – СПб.: Типографія Министерства Внутренних Дел, 1872. – 238 с.; Градовський А.Д. Существо государственных должностей и учение о службе гражданской / А.Д. Градовський // Собрание сочинений. – Т. 8. Начала русского государственного права. – Часть II. Органы управления. – СПб.: Типографія М.М. Стасюлевича, 1903. – С. 1-185.

доброби Ю. Гот'є, І. Федосова, М. Єрошкина, О. Парусова, П. Зайончковського, С. Троїцького¹³.

Після розпаду СРСР ставлення російських вчених до різних народів та їхніх національних територій змінилося. З цього часу, вивчаючи різні проблеми історії Російської імперії в цілому, вони стали обмежувати географічні межі своїх досліджень тільки територією т.зв. великоросійських губерній, або ж землями, що входять до складу сучасної Росії. Це у свою чергу призвело до певного ігнорування історичних явищ і процесів, що відбувалися в багатьох інших національних регіонах імперії, крім російських. Так і розвиток бюрократичного апарату імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. у сучасній російській історіографії висвітлений практично без урахування впливу на цей процес службових еліт українського походження, що у зазначений час інтегрувалися до російських суспільної та управлінської систем. Але чиновництво почало вивчатися як особлива соціально-професійна група. У центрі уваги істориків з'являються вже не класові, а професійні та особистісні характеристики бюрократії. У цьому контексті найбільш значимими вважаються праці Л. Писарькової, О. Морякової, В. Морозової, О. Сердюцької та інших¹⁴.

Якщо вітчизняні та російські вчені почали досліджувати чиновництво Російської імперії ще з кінця XVIII – початку XIX ст., то інші закордонні колеги почали розробляти цю проблему лише з другої половини XX ст. При чому їхні праці у цей період стали певною альтернативою радянським поглядам на історію чиновництва часів Російської імперії. Цінність цих досліджень полягає, у першу чергу, в тому, що ці науковці запропонували нові підходи до вивчення чиновництва періоду Російської імперії, які не використовувалися ні українськими, ні російськими дослідниками. (М. Раєв, Р. Уортман, Р. Гівенс, В. Пінтнер та ін.)¹⁵. Деякі «західні» вчені побіжно торкалися у своїх роботах і ще

¹³ Готье Ю.В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II / Ю.В. Готье. – М.-Л., 1941. – Т. 2. – 303 с.; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. – М.: Высшая школа, 1968. – 368 с.; Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. – М.: «Мысль», 1978. – 288 с.; Парусов А.И. Из истории аппарата управления России второй половины девятнадцатых годов XVIII в. / А.И. Парусов // Ученые записки Горьковского государственного университета. – Серия историко-филологическая. К истории экономики, классово-борьбы, культуры и общественной мысли в России конца XVIII – XIX столетий. – Вып. 58. – 1963. – С. 113-174; Троицкий С.М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии / С.М. Троицкий. – М.: Издательство «Наука», 1974. – 396 с.

¹⁴ Морякова О.В. Провинциальное чиновничество в России второй четверти XIX века: социальный портрет, быт и нравы / О.В. Морякова // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – 1993. – № 6. – С. 14-29; Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII – до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы / Л.Ф. Писарькова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – 743 с.; Сердюцкая О.В. Преподавательская служба в Российской империи второй половины XVIII / О.В. Сердюцкая // Вопросы истории. – № 10. – 2008. – С. 99-113.

¹⁵ Raeff M. The Russian autocracy and its officials / M. Raeff // Raeff M. Political ideas and institutions in imperial Russia. – Westview press, 1994. – P. 77-91; Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Ричард С. Уортман. – М.: Новое

й питань, пов'язаних із цивільним чиновництвом України досліджуваного періоду (Д. Бовуа, З. Когут)¹⁶.

Але, незважаючи на значну кількість праць, що прямо чи опосередковано торкаються обраної нами проблеми, у більшості з них вона висвітлюється доволі фрагментарно.

Завдання, поставлені у дисертаційній роботі, зумовили необхідність джерелознавчого забезпечення даного історичного дослідження, *джерельну базу* якого складає комплекс різноманітних за змістом і походженням матеріалів. Виявлені в архівах і бібліотеках України та Росії матеріали умовно можна поділити на декілька груп: нормативно-правові документи (закони, укази, постанови, розпорядження), що дозволили простежити процес еволюції політики уряду Російської імперії у галузі державного управління протягом досліджуваного періоду, зокрема на українських землях; інформаційні матеріали (довідки, рапорти, листи, звіти, повідомлення, формулярні або послужні списки), представлені здебільшого внутрішніми (діловодними) документами різноманітних цивільних державних установ; історико-статистичні матеріали (статистичні звіти, порівняльні таблиці, зведення), що склалися станом на конкретну дату або містили відомості за певний відрізок часу; джерела особистого походження (мемуари, листи).

Загалом було опрацьовано матеріали з 74 фондів 9 архівів України та Росії, в результаті чого до наукового обігу введено низку нових, раніше неопублікованих документів, які характеризують різні аспекти історії чиновництва цивільних державних установ на українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Значну частку джерел даного дисертаційного дослідження склали чисельні *неопубліковані матеріали*, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), держархівах Сумської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Вінницької, Миколаївської областей, Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург), держархіві Брянської області. З бібліотечних зібрань опрацьовано матеріали ІР НБУ імені В.І. Вернадського, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка, бібліотеки Сумського обласного краєзнавчого музею.

Основна маса опрацьованих нами архівних матеріалів належить до розряду діловодних джерел. Це документи, що утворилися у процесі функціонування державних, суспільних, приватних установ та організацій і мають офіційний

литературное обозрение, 2004. – 520 с.; Givens R.D. Eighteenth-century nobilitary career patterns and provincial government / R.D. Givens // Russian officialdom: the bureaucratization of the Russian society from the seventeenth to the twentieth century / Ed. by Walter McKenzie and Don Karl Rowney. – London, 1993. – P. 106-129; Pintner W. The evolution of civil officialdom, 1755-1855 / W. Pintner // Russian officialdom from the 17th through the 20th centuries: The bureaucratization of Russian society / Ed. by Pintner W., Rowney D.K. – Chapel Hill, 1980. – P. 190-226.

¹⁶ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Даниель Бовуа / Авторизированный перевод с французского Марии Крисань. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / Зенон Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

діловий характер. У нашому випадку використовувалися здебільшого саме ті документи, що різною мірою пов'язані зі службовцями цивільних державних установ, що функціонували на українських землях. Перш за все це особові матеріали чиновників: заяви, формулярні списки, довідки, атестати та свідоцтва про походження чи освіту тощо; документи про прийняття на службу чи звільнення з неї; відомості про жалування й інші види матеріальних виплат цивільним службовцям; подання про заохочення (особисті чи від імені керівництва); матеріали про службові зловживання чи порушення тощо.

Низка використаних архівних джерел – це документи, що утворилися внаслідок виконання судовими і поліцейськими установами покладених безпосередньо на них функцій. Як правило, це матеріали слідчих і судових справ, присвячених порушенням чи злочинам, скоєним чиновниками.

Вищі органи влади й управління у губерніях акумулювали різноманітні відомості про склад службовців у підлеглих їм установах. Інколи вони ставали ініціаторами або апеляційними інстанціями у справах, де фігурували цивільні чиновники. З метою виявлення таких матеріалів нами були опрацьовані фонди таких органів у ЦДІАУК: Київської губернської канцелярії (ф. 59), Київського намісницького правління (ф. 193), Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), Київської палати цивільного суду (ф. 486), київського військового губернатора (ф. 533), канцелярії київського, чернігівського, новгород-сіверського генерал-губернатора (ф. 736), канцелярії малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайського (ф. 763), Малоросійського губернського правління (ф. 1336), Харківського намісницького правління (ф. 1709), Слобідсько-Української губернської канцелярії (ф. 1710), Харківської палати кримінального суду (ф. 1949), слобідсько-українського губернатора (ф. 1958). Лише по одному такому фонду виявлено й опрацьовано у держархівах Вінницької області – Брацлавської цивільної палати (ф. 906) та Миколаївської області – Канцелярії Миколаївського військового губернатора (ф. 230). У держархіві Харківської області опрацьовано лише два фонди губернських установ досліджуваного періоду, але вони є досить великими за вмістом документів, що там зберігаються: Харківського губернатора (ф. 3) та Харківської палати цивільного суду (ф. 9).

Опрацьовані численні фонди окремих цивільних державних установ міського та повітового рівнів. Здебільшого це були судові, поліцейські, фінансові установи, органи місцевого управління чи самоврядування. Вони містять матеріали про прийняття чиновників на службу чи звільнення з неї; переміщення їх до інших установ; їхні відрядження, відпустки; формулярні списки окремих службовців чи загальні списки усіх чиновників тієї чи іншої установи; справи про нагородження чи розслідування службових порушень тощо. Це фонди ЦДІАУК – Калитвянського і Біловодського повітових судів (ф. 1833); держархіву Брянської області (Росія) – Мглинського повітового та повітового земського судів (ф. 94 та 98), Суразького повітового суду (ф. 110), Стародубського повітового та повітового земського судів (ф. 135 та 254), Новозибківського повітового суду (ф. 160); держархіву Вінницької області – Могилів-Подільського повітового

казначейства (ф. 177), Вінницького магістрату (ф. 391), Брацлавського і Ямпільського повітових судів (ф. 473 та 474); держархіву Сумської області – Глинської дворянської опіки (ф. 558), Конотопського повітового суду (ф. 582), Конотопського міського магістрату та ратуші (ф. 584), Кролевецького повітового та повітового земського судів (ф. 596 та 598), Глухівського міського магістрату (ф. 629), Глухівського повітового, повітового земського та межового судів (ф. 630, 631 та 633), Воронізької міської ратуші (ф. 636), Недригайлівського повітового суду (ф. 708), Сумського земського суду (ф. 748), Лебединської міської ратуші (ф. 807), Роменського міського магістрату (ф. 1033); держархіву Харківської області – Зміївського, Богодухівського, Валківського та Золочівського повітових судів (ф. 194, 282, 284 та 1016); держархіву Чернігівської області – Чернігівського, Козелецького, Городнянського, Сосницького, Новгород-Сіверського повітових судів (ф. 245, 380, 433, 456 та 557) та Новгород-Сіверського повітового земського суду (ф. 555). Окремі відомості по цивільних чиновниках України містяться в опрацьованих нами фамільному фонді Галаганів (ф. 1475) у ЦДІАУК та фондах ІР НБУ імені В.І. Вернадського (ф. II, VIII, X, 61, 130, 135, 137 та 160).

Значний обсяг необхідних для нашого дослідження матеріалів зберігається у РДІА, у фондах вищих органів влади й управління Російської імперії. Зокрема нами були використані документи з фондів Капітулу російських орденів (ф. 496), Канцелярії міністра внутрішніх справ (ф. 1282), Першого та П'ятого (кримінального) департаментів Сенату (ф. 1341 та 1345) та Ревізії сенатора Є.Ф. фон Брадке Херсонської губернії (ф. 1385). Архівні матеріали деяких з цих фондів розташовані за хронологічним або алфавітним принципами (а не географічним). Тому відомості про чиновників з українських губерній розпорошені по різних справах, що технічно обтяжує їхній пошук і аналіз. У той же час виявлені у РДІА дані мають високий рівень достовірності. Наприклад, справи про нагородження чи покарання чиновників, на відміну від матеріалів губернських, повітових чи міських установ, є більш повними і завершеними.

Окремо нами була приділена увага службовцям навчальних закладів або т.зв. педагогічному чиновництву. Деякі матеріали про цю категорію державних службовців містять вже зазначені вище архівні фонди. Але найбільший масив документів щодо цих чиновників зберігається безпосередньо у фондах навчальних закладів або установ, що здійснювали керівництво ними. Нами були частково опрацьовані фонди вищих органів управління по освітній галузі, що зберігаються у РДІА – Департаменту народної освіти (ф. 733) та Канцелярії міністра народної освіти (ф. 735), використані матеріали з фондів ЦДІАУК: Управління попечителя Київського учбового округу (ф. 707), попечителя Харківського учбового округу (ф. 2162); держархіву Вінницької області: директора училищ Подільської губернії (ф. 844), Махнівського повітового дворянського училища (ф. 859); держархіву Харківської області: Канцелярії директора народних училищ Харківської губернії (ф. 266), Харківського головного народного училища (ф. 267) та Харківського університету (ф. 667).

З-поміж *опублікованих* джерел, що містять необхідну для нашого дослідження інформацію, слід виділити такі: нормативні акти, якими регулювалася державна служба в цілому та зокрема на українських територіях у складі Російської імперії; місяцеслови з переліком чиновників у різних регіонах імперії; формулярні (послужні) списки цивільних службовців; списки кавалерів тих чи інших орденів і відзнак, канцеляристів, чиновників з чинами того чи іншого класу тощо, які склалися у різні роки і публікувалися Імператорською академією наук; спогади та листування сучасників, які служили на різних цивільних державних посадах у досліджуваній період; історичні документи, що стосувалися діяльності цивільних установ та їхніх службовців в українських губерніях, опубліковані в окремих збірниках і періодичних виданнях.

До найбільш активно використовуваних нами друкованих джерел у першу чергу слід віднести нормативно-правову базу, що широко представлена у «*Полном собрании законов Российской империи*» (ПСЗ). Нормативні акти дозволили зорієнтуватися у політиці, яку проводив російський уряд, щоб регулювати відносини у бюрократичному середовищі як в цілому імперії, так і безпосередньо на українських землях. Деякі нормативні документи публікувалися в офіційних галузевих періодичних виданнях, наприклад, у «*Журнале Министерства Народного Просвещения*», «*Журнале Министерства Внутренних Дел*» тощо.

Надзвичайно інформативним виданням був «*Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве*», де подавалися зведені дані по чиновниках з усіх регіонів Російської імперії. Це джерело дає можливість прослідкувати динаміку змін чисельності чиновників цивільних державних установ, що діяли у кінці XVIII – XIX ст.; визначити популярність цивільних та військових чинів у місцевих службовців (а відтак і рівень престижності цивільної служби); простежити швидкість, з якою відбувалася інкорпорація колишніх службовців установ малоросійських чи польських (після скасування автономії Гетьманщини та поділів Речі Посполитої) до російської імперської бюрократичної системи тощо.

При здійсненні дисертаційного дослідження було використано також списки кавалерів орденів Російської імперії, серед яких багато цивільних службовців з українських губерній¹⁷; списки цивільних чиновників різних класів за Табеллю про ранги¹⁸. До дослідження залучено також історичні документи, опубліковані в окремих збірниках чи періодиці, частина яких містила відомості

¹⁷ Список кавалерам императорских российских орденов всех наименований на лето от Рождества Христова 1827. – Часть 1. – СПб.: При Императорской Академии Наук, 1828. – 363 с.; Список кавалерам российских императорских и царских орденов всех наименований за 1838. – Часть 1. – СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1839. – 202 с.; Список кавалерам российских императорских и царских орденов и имеющих знаки отличия безпорочной службы. – СПб.: При Императорской Академии Наук, 1841. – 329 с.

¹⁸ Список гражданским чинам пятого и шестого классов по старшинству. – СПб.: В Типографии Правительствующего Сената, 1841. – 318 + LVI с.; Список гражданским чинам первых четырех классов по старшинству. – СПб.: В Типографии Правительствующего Сената, 1844. – 171 + XX с.; Список гражданским чинам седьмого класса. – СПб.: В Типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1847. – 946 + 96 с.

про організацію цивільної державної служби в Російській імперії кінця XVIII ст., зокрема на українських землях, функціонування цивільних установ та службові відносини у них тощо¹⁹.

До окремої групи джерел слід віднести *мемуарну літературу*, що виходила як окремими виданнями, так і публікувалася у періодиці ще з XIX ст.²⁰ Часто автори спогадів і листів самі обіймали посади у державних установах, тому залишали свої враження від служби, описуючи стосунки між службовцями та особливості державної служби в окремих регіонах.

Цивільне чиновництво України є складним історичним феноменом, для якого характерні певні внутрішні закономірності, що вимагають теоретико-методологічного підґрунтя, наукових підходів, принципів і методів дослідження. *Методологічну основу* дисертації становлять принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності, антропоцентризму, комплексності, соціального підходу, альтернативності. До того ж, коло питань, порушених у роботі, зумовило необхідність використання спеціальної термінології. У якості ключових термінів нами було використано такі: «цивільна», «статська» (служба), «чиновник», «чиновництво», «державний службовець», «бюрократія», «бюрократичний апарат».

Таким чином, проблема історії цивільного чиновництва України кінця XVIII – першої половини XIX ст., зокрема визначення його соціокультурного рівня, впливу на нього системи заохочень та покарань, у вітчизняній та зарубіжній історіографії ще не була предметом спеціального цілісного вивчення та наукового дослідження, хоча і знайшла певне відображення в історичній літературі. Використані та критично проаналізовані вказані групи джерел дозволяють належним чином дослідити зазначену проблему згідно з поставленою метою і визначеними завданнями.

У другому розділі **«Соціокультурна характеристика чиновництва України та його інкорпорація до імперського бюрократичного простору»** визначено певні соціокультурні ознаки цивільного службового прошарку України досліджуваного періоду, які відрізняли його від чиновництва інших регіонів Російської імперії; проаналізовано умови, в яких відбувався процес його включення до російської імперської бюрократичної системи. Соціокультурні

¹⁹ Записка из дела, произведенного в Комитете высочайше утвержденном при Правительствующем Сенате, касательно прав на дворянство бывших малороссийских чинов // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1861. – Апрель-июнь. Книга вторая. Смесь. – М.: В Университетской Типографии, 1861. – С. 80-139; О взятках судей // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1858. – Апрель-июнь. Книга вторая. Смесь. – М.: В Университетской Типографии, 1858. – С. 172-174; Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII-XVIII в. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1884. – 316 с.

²⁰ Лазаревский М.И. Памяти мои / М.И. Лазаревский // М.И. Лазаревський, О.М. Лазаревський. Пам'яті мої. Pro domo sua. Мемуарна хроніка (XVIII-XIX ст.). – Київ-Самара, 2004. – 198 с.; Русское общество 40-50-х годов XIX в. Часть I. Записки А.И. Кошелева. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 237 с.

характеристики були сформовані особливими умовами еволюції культури, державотворчих процесів на українських землях. У чиновництва України вони проявилися у ставленні до освіти, державної служби, вмінні пристосовуватися до нового, нав'язаного імперським урядом, укладу життя тощо. Великою мірою відмінності у соціальних структурах суспільства України та Росії, різний зміст, що вкладався у поняття «еліта» у цих регіонах, зробили менш гострою проблему соціального походження для осіб, які потрапляли (або бажали потрапити) на цивільну державну службу до імперських установ на українських землях. Якщо в Росії до еліти належали лише представники дворянства, а сам цей стан був досить закритим (потрапити туди було вкрай важко), то уряд до управлінських-чиновницьких функцій намагався допускати лише вихідців з цієї верстви. На українських же землях (Лівобережжя, Правобережжя) до еліти належали представники шляхти, козацької старшини, духовенства, купецтва. Сам шляхетський стан був достатньою мірою відкритим для вихідців з інших верств населення. Потрапити до нього найлегше було, долучившись до державної служби (це могла бути козацька військово-цивільна служба або служба у міських органах управління). Українська еліта була досить чисельною. Протягом 1782-1858 рр. кількість дворян на Лівобережній Україні (Харківська, Чернігівська та Полтавська губернії) коливалася у межах 20284-31301 осіб чоловічої статі, що складало 1,2-1,7% від загальної кількості населення даного регіону. На Правобережній Україні (Київська, Волинська і Подільська губернії) у цей же період проживали від 74765 до 135332 дворян-чоловіків, що становило 3,02-7,79% населення. Як наслідок на українських землях питання забезпечення цивільних державних установ службовцями привілейованого походження гостро не стояло.

Ускладнення бюрократичних функцій, службова спеціалізація актуалізували потребу в освічених чиновниках. Тому здобути освіту намагалися всі, хто бажав служити (а таких було багато). На українських землях вже тривалий час функціонували різні навчальні заклади, здебільшого духовні. Більш заможні особи навчалися за кордоном. На момент остаточної втрати українськими землями залишків автономії та їх інкорпорації до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. шляхетський стан тут був досить чисельним і мав достатньо високий освітній рівень. У цей же час в імперії проводилася низка реформ. Уряд Катерини II надав російським дворянам широкі права, що дозволяло їм відмовлятися від державної служби. Суттєво змінювалася також адміністративно-управлінська система – створювалися нові органи влади й управління (як центральні, так і місцеві); зростав бюрократичний апарат, що мусив був забезпечувати функціонування новостворених установ; ускладнювалися бюрократичні функції (з'явилася потреба у чиновниках зі спеціальними знаннями).

У цих умовах за українськими національними елітами, не зважаючи на те, що навіть не всі їхні представники були віднесені російським урядом до привілейованої верстви, було визнане право на державну службу. Таким чином, чиновництво на українських землях у соціальному відношенні було більш строкатим, ніж, наприклад, у російських губерніях. Це певною мірою дозволило

незаможній і невливовій частині старої української еліти не розчинитися у масі імперського міщанства, селянства тощо. Багато хто з них навіть зумів на імперській цивільній службі вислужити собі чини, які надавали їм права потомственого дворянства. В умовах модернізації бюрократичного апарату Російської імперії його українська складова стала тим елементом, що дозволив частково вирішити кадрове питання (здебільшого за рахунок високого освітнього рівня та бажання служити). Наприкінці XVIII – початку XIX ст. траплялися навіть випадки, коли заможні козаки та представники інших вільних податних станів, давши своїм дітям освіти, влаштовували їх до державних установ нижчого рівня на канцелярські посади, де ті вислужували чини колезького реєстратора, інколи навіть губерньського секретаря й вище, змінюючи так своє соціальне становище.

Таким чином, у досліджуваній період на українських землях, що перебували у складі Російської імперії соціальний склад чиновництва не був однорідним. У цьому сенсі можна виділити три регіони з відмінною специфікою:

– Правобережжя – українські землі, що відійшли до Росії внаслідок розподілів Речі Посполитої у кінці XVIII ст. і які мали багатовіковий досвід державотворення за європейським зразком. Протягом довгого часу усі, хто служив державі, отримували тут шляхетський статус. Згодом цей стан сильно розрісся і усі державні посади стали обійматися шляхтичами. До того ж відносно високий культурний і освітній розвиток суспільства Речі Посполитої зумовлював і ставлення до державної служби з боку шляхти як до почесної місії. Тому представники інших станів на державній службі навіть у першій третині XIX ст. тут були рідкісним явищем.

– Лівобережні українські території – землі колишньої Гетьманщини і певною мірою Слобожанщини, що також мали власну історію державотворення, яка спиралася і на європейський досвід (велика частина цих земель довго належала Польщі, а джерелами права виступали різні польські, німецькі й інші нормативні акти), і на російський (тісні стосунки з Московською державою з середини XVII ст. і поступове включення території Гетьманщини до російських земель із поширенням імперського законодавства). Місцева еліта була тут також відносно чисельною, освіченою і активно брала участь у державному управлінні. До того ж цей стан був досить відкритим – маючи матеріальні статки, якісну освіту і бажання служити, до шляхти могли потрапити представники міщанства, духовенства, рядового козацтва, а інколи навіть селянства. Це призвело до того, що у державних установах на лівобережних і слобідських українських землях кінця XVIII – першої третини XIX ст. більшість службовців мали шляхетський/дворянський статус, але помітною була і частка вихідців з інших станів.

– Південні українські землі, що почали колонізуватися з XVIII ст. Тут найбільш активно цей процес розвивався з кінця XVIII – початку XIX ст. Наслідком стало те, що усі галузі життя у цьому регіоні з самого початку будувалися за російським імперським зразком. Для заміщення посад у державних установах дворян не вистачало, а тому соціальний склад місцевого чиновництва був максимально строкатим з-поміж усіх українських земель.

Згодом асиміляторська політика царського уряду призвела до того, що ці особливості стали зникати і до середини XIX ст. вже не так суттєво відрізнялися по різних регіонах. Протягом досліджуваного періоду урядом Російської імперії здійснювалася низка заходів, спрямованих на вирішення проблеми соціального походження чиновників державних установ. Кріпакам служити заборонялося; вихідцям з інших непривілейованих верств ускладнювалася процедура отримання необхідної для служби освіти та вступу на державну службу, вислуги чинів тощо. Остаточно ця проблема була розв'язана лише після реформ Олександра II 1860-х – 1870-х років.

Процес асиміляції чиновництва України з імперською бюрократією відбувався не миттєво і не рівномірно. Українська бюрократія спочатку інтегрувалася до російської управлінської схеми досить повільно. На початковому етапі цього процесу інкорпорація українства зводилася до встановлення, закріплення та посилення контролю над ним (особливо над козацькою старшиною, яка фактично і складала бюрократичний апарат Гетьманщини, за винятком магістратських чиновників, які частіше походили з міщан і купців). Не змінюючи тут структуру управління, російський уряд вводив нові правила у місцевому діловодстві й судочинстві, що вже більшою мірою орієнтувалися на правові кодекси Російської імперії. З самого початку XVIII ст. царський уряд зберігав за собою право контролю за кадровою політикою Гетьманщини. У 1754 р. імператриця Єлизавета Петрівна навіть видала указ, згідно з яким гетьман зобов'язувався подавати до імперської столиці на затвердження кандидатури не тільки на генеральні, але вже й на полкові старшинські уряди. З приходом до влади Катерини II характерні для українського устрою ознаки дуже швидко зникають і процес інтеграції значно пришвидшується. Метою імператриці у галузі державного будівництва було створення унітарної держави, що передбачало у тому числі й посилення всебічного контролю над провінціями. Вся система управління повинна була спиратися на універсальні для усіх регіонів принципи.

Український службовий прошарок розумів, що утримати престижний статус у нових умовах можна лише на державній службі, долучившись до управлінських функцій, отримавши дворянство (якщо його не було). Владні старшинські родини протягом 1764-1782 рр. переорієнтовувалися на російську суспільну ієрархію. Щодо державної служби, то українська еліта з самого початку формувалася як служилий стан і весь час такою й залишалася. Це дозволило їй досить легко влитися до імперської системи державної служби. Нижчу ж старшину, канцеляристів дуже приваблювала можливість здобути чини лише на цивільній службі, через яку вони могли мати ще й шляхетський статус. Відновлення повітового устрою, земських судів, посад підкоморіїв, шляхетського інституту з посадою предводителя (маршала) шляхетства давали змогу дітям шляхти зробити кар'єру на цивільній службі. З'явилася велика кількість повітових і сотенних возних, підканцеляристів і канцеляристів, які заповнили всі установи в Україні. Тепер і на цивільній службі вони могли отримати звання значкового, військового чи бунчукового товариша (згодом П. Румянцев отримав наказ не нагороджувати українських службовців малоросійськими чинами). У зв'язку з цим протягом 60-

80-х років XVIII ст. в Україні з'явилися нові шляхетські родини, яких раніше на значних козацьких урядах не було.

Пришвидженню інкорпорації української еліти до імперської бюрократичної системи сприяв її освітній рівень. Деякі дослідники визнавали, що українське шляхетство «стояло на вищому ступені освіти». Існування Київської академії, Чернігівської і Переяславської колегій надавало українській дрібній шляхті та представникам інших верств більші можливості діставати освіту, ніж російській, а як наслідок більшу доступність до державних посад.

З іншого боку нова для українських цивільних службовців бюрократична система, інші субординаційні відносини не в усьому їх задовольняли. Це проявилось зокрема у тому, що деякі чиновники протягом тривалого часу відмовлялися від російських чинів за Табеллю про ранги, зберігаючи свої старі козацькі старшинські чи цивільні чини, вважаючи, що вони є більш почесними і надають їх носіям більше привілеїв. З самого початку українська шляхта намагалася не замінити свої чини на російські, а добиватися їхнього прирівняння до відповідних рангів за Табеллю. Наприклад, у так званому Малоросійському регіоні протягом 1775-1781 рр. кількість чиновників, які використовували такі чини, була надзвичайно високою і коливалася від 86,5% (у 1775 р.) до 71% (у 1781 р.). Указом від 27 липня 1782 р. тут були скасовані посади возних та підвойських, передбачені Литовським статутом та Магдебурзьким правом. Незважаючи на це, залишалися чиновники, які, обіймаючи цивільні посади, продовжували називатися цими старими званнями, використовуючи їх як чин. 22 грудня 1784 р. вийшло розпорядження Катерини II, яким вона забороняла нагороджувати чиновників колишніми малоросійськими чинами. З цього часу і відбувається зменшення кількості службовців, які ними користувалися, але повністю чиновники не могли від них відмовитися ще довго. Так, по Київському намісництву протягом 1784-1796 рр. цей показник зменшився з 48,16% до 6,43%; по Новгород-Сіверському за 1782-1796 рр. – з 31,37% до 9,34% (найвищий показник був у 1784 р. – 56,74%); по Чернігівському теж за 1782-1796 рр. – з 61,36% до 12,8%.

Чиновництво було основою управлінського механізму Російської імперії. Можливість долучитися до цього механізму завжди асоціювалася з можливістю отримати частину влади над іншими людьми і, користуючись нею, діяти від імені держави та імператора. Для чиновників українського походження перебування на державній службі мало набагато більше значення, ніж саме долучення до влади, управління. Для них це була можливість визначити своє місце у нових реаліях, в умовах імперії, де вже не існувало старих місцевих вольностей, привілеїв тощо. Фактично остаточне влиття чиновництва України до російського бюрократичного простору відбулося протягом останньої чверті XVIII – початку XIX ст.

Порівняно високий освітній рівень чиновників на українських землях не лише впливав на процес їхньої асиміляції з імперською бюрократією, але й робив цих службовців більш професійними виконавцями покладених на них функцій. Освіта, яку здобували українські кандидати на державні посади наприкінці XVIII ст., задовольняла вимоги держави. До того ж кількість вихованців у навчальних

зкладах на українських землях була відносно великою (причини ми пояснювали вище). Українські землі спочатку виявилися своєрідним альтернативним джерелом, звідки постачалися чиновники з необхідним освітнім рівнем до різних регіонів Російської імперії, оскільки тут вже існували різноманітні навчальні заклади і була значна кількість освічених представників шляхти та інших верств населення. Тут ще з початку XVIII ст. діяли духовні навчальні заклади, сільські, дяківські школи. Вони не давали освіти, орієнтованої на потреби державної служби (такої у той період ще й не могло бути), але робили більш високим загальний освітній рівень в цілому осіб, які там навчалися. Причому більшість цих шкіл продовжувала функціонувати і наприкінці XVIII ст. Ті, хто закінчував ці заклади часто вступали на службу писарями, розпочинаючи таким чином свою чиновницьку кар'єру. А у період адміністративних реформ Катерини II ці ж люди переходили на службу до новостворених державних установ. З-поміж українських навчальних закладів на загальний освітній рівень майбутніх чиновників суттєво вплинула Київська духовна академія. Звідси вийшли такі видатні державні діячі та високопоставлені чиновники, як Микола та Іван Бантиш-Каменські, граф П. Завадовський, В. Рубан, князь О. Безбородько та багато інших. Випускників українських навчальних закладів уряд активно використовував на цивільній державній службі у різних регіонах імперії. Наприклад, у 1790 р. 16 учнів погодилися вступити на приказну службу аж у Симбірському намісництві. До навчальних закладів імперії у кінці XVIII ст. на викладацькі посади набирали осіб саме з числа учнів українських семінарій і академій.

З розбудовою системи освіти в імперії та переоблаштуванням усіх галузей життя в Україні за російським зразком можливості вихідців з різних соціальних груп щодо здобуття освіти були уніфіковані. Але українські землі ще довгий час зберігали статус одного з основних постачальників освічених кадрів на різноманітні посади у державних установах. На початку XIX ст. суттєво зросли освітні вимоги до кандидатів на цивільні державні посади. Одночасно створюється мережа навчальних закладів різного рівня. На українських землях з'являються повітові та приходські училища, гімназії, Харківський, а згодом і Київський університети, а також заклади зі спеціальним статусом – Рішельєвський ліцей в Одесі, Волинський – у Кременці та Ліцей вищих наук князя Безбородька у Ніжині. У багатьох з них навчалася велика кількість учнів і студентів, більшість із яких після випуску вступала на цивільну державну службу. Тим більше, що сама держава це стимулювала, полегшуючи для багатьох випускників можливість вислужити перші цивільні чини за Табеллю про ранги або навіть надаючи їх відразу після завершення навчання. Таким чином, українські навчальні заклади та безпосередньо особи, які їх закінчували, суттєво сприяли підвищенню загального освітнього рівня державних службовців Російської імперії, особливо у кінці XVIII – першій половині XIX ст., що, у свою чергу, впливало і на підвищення професійного рівня чиновників в цілому.

Отже, для чиновництва України були найбільш характерними такі соціокультурні ознаки, як позитивне ставлення до освіти, що є необхідною складовою успішної кар'єри, і як наслідок відносно високий освітній рівень;

бажання служити, пов'язане з намаганням зберегти, закріпити чи отримати привілейоване становище у суспільстві. При цьому під час інкорпорації української службової еліти до імперської бюрократичної системи довго зберігалися зв'язки зі старими місцевими управлінськими традиціями, які уряду вдалося повністю ліквідувати лише наприкінці першої третини ХІХ ст.

У третьому розділі **«Службовці відомства народної освіти як окрема складова чиновницького апарату»** охарактеризовано соціо професійні характеристики чиновників педагогічної галузі та особливості їхньої служби на українських землях у досліджуваний період. Це та складова бюрократичного апарату, якій в українській історіографії досі увага не приділялася. Зокрема ми звернули увагу на такі складові цієї проблеми, як місце службовців закладів освіти у бюрократичній системі Російської імперії; їхні соціальне походження і статус; освітній і професійний рівень; службові функції та повноваження; види службових заохочень, що застосовувалися в освітній галузі тощо.

Державна служба по освітньому відомству була повноцінною складовою російської імперської бюрократичної системи. Усі службові відносини тут регулювалися нормативними актами, що розповсюджували свою дію на весь загальний цивільних чиновників. Педагогічне чиновництво становило помітну частку бюрократичного апарату. За нашими підрахунками, у першій половині ХІХ ст. по відомству освіти у деяких губерніях, де не було вищих навчальних закладів, кількість таких службовців могла сягати до 200 осіб. Наприклад, на початку 1850 р. у Полтавській губернійській гімназії та повітових училищах цієї губернії служили 129 осіб, у приходських училищах – 40 та 7 посад були вакантними.

У той же час педагогічне чиновництво України мало і низку специфічних, притаманних лише йому рис. Починаючи з кінця ХVІІІ ст., у Російській імперії активно розбудовувалася система освіти. Вона повинна була насамперед забезпечити державу належно підготовленими кандидатами на різноманітні посади. Але однією з проблем, з якою уряд при цьому зіткнувся, була нестача педагогів. Незначна кількість навчальних закладів у деяких російських губерніях, де готувалися викладацькі кадри, не в змозі була вирішити цього завдання. Натомість на українських землях, де вже давно функціонувала ціла низка авторитетних і популярних навчальних закладів, це питання так гостро не стояло. Більше того, у них готували ще й до викладацької служби. Вони майже всі були духовними і мали всестановий характер. Це стало причиною того, що педагогічні чиновники, особливо наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., належали до різних соціальних груп: духовенства, міщан, козаків, дрібної та середньої шляхти чи козацької старшини. У ХІХ ст. службу в закладах освіти активно використовували вихідці з непривілейованих станів, щоб змінити свій соціальний статус. Потрапити на неї, маючи освіту, було простіше, а вислужувати класні чини треба було на таких самих умовах, що і в інших державних установах. Так, у 1830 р. серед педагогічних чиновників Таврійської губернії дворяни склали 27,1% (причому дехто з них отримав дворянство через чин); у 1845 р. в освітніх установах Київської губернії на різних посадах служили лише 13 потомствених і 7 особистих дворян; у 1850 р. серед цієї ж категорії чиновництва у Полтавській

губернії дворян було 34,3%. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. певний виняток становили правобережні українські території, де майже всі службовці освітньої галузі (так само й інших відомств) були дворянами. Ситуація у цьому регіоні суттєво змінилася з другої третини XIX ст., коли російський уряд не визнав права на дворянство за багатьма представниками тутешньої українсько-польської шляхти. Вже станом на 1850 р. по Волинській губернії серед педагогічних службовців дворяни становили 40,2%.

Викладацька служба відрізнялася від будь-якої іншої державної діяльності у першу чергу рівнем освіченості особового складу. Протягом усього досліджуваного періоду саме педагогічні чиновники мали найвищий освітній рівень з-поміж усіх державних службовців цивільних відомств. В Україні частина тих, хто обирав службу по відомству освіти, часто здобували додаткову освіту у таких престижних закладах, як Київська духовна академія, Московський, Віленський університети чи деякі європейські заклади. Чиновниками-педагогами з України уряд намагався забезпечити навчальні заклади інших регіонів імперії.

Чиновники по відомству народної освіти залишалися такими, по відношенню до яких постійно застосовувався певний освітній ценз при прийомі на службу. У 1846 р. навіть з'явилося Положення про спеціальні іспити для усіх осіб, які бажали обійняти посади вчителів у повітових і приходських училищах, кімнатних наглядачів у дворянських інститутах і гімназичних пансіонах, викладачів нових іноземних мов та малювання у середніх і нижчих навчальних закладах, а також домашніх учителів. В цілому можна виділити два різновиди освіти, яку здобували майбутні педагоги. Ніякому з них при прийнятті на службу перевага не надавалася (основною вимогою була лише наявність освіти):

- освіта, здобута у будь-якому навчальному закладі, що забезпечував необхідний її рівень для прийняття особи на державну службу. Такими закладами могли бути семінарії, народні (якщо мова йде про кінець XVIII ст.), повітові училища, ліцеї, гімназії, університети. Сюди ж відносимо й домашню освіту;

- освіта, яку надавали навчальні установи чи їхні підрозділи, створені для підготовки майбутніх педагогічних службовців. До таких слід віднести учительські інститути, педагогічні кафедри при університетах, ліцеях, а також деякі духовні семінарії, що спеціалізувалися у кінці XVIII – на початку XIX ст. на підготовці педагогів. В Україні подібні підрозділи існували при Київській духовній академії, Харківському та Київському університетах, Рішельєвському ліцеї тощо.

Протягом досліджуваного періоду прослідковувалася тенденція до підвищення освітнього рівня педагогічних чиновників. Але якщо наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ця категорія службовців в українських губерніях помітно виділялася з-поміж своїх колег з інших регіонів імперії кращою освітою, то з другої чверті XIX ст. ця різниця почала швидко зникати. Наприклад, вже у 1830 р. у В'ятській гімназії вищу освіту мали 55,5% викладачів, а у Таврійській – 50-60%. І такі показники були характерні для більшості регіонів імперії. Більш високий освітній рівень довше зберігався серед чиновників правобережних українських губерній.

Щодо популярності педагогічної служби, то слід зазначити, що хоча освітнє відомство з часом змогло вирішити проблему забезпечення навчальних закладів педагогічними кадрами, все ж плінність цих кадрів була досить високою. Це було пов'язано з нижчою престижністю педагогічної служби порівняно зі службою в інших відомствах, невеликими окладами, незначними кар'єрними перспективами. Виняток становила служба в університетах та закладах з особливим статусом. Про плінність кадрів може свідчити досить молодий вік чиновників багатьох навчальних закладів. Так, вивчення вікових особливостей чиновництва освітніх установ Таврійської губернії показало, що основна маса службовців – це особи до 30 років, а чиновників старших за 50 надто мала кількість (лише ті, хто обіймав вищі посади по освітньому відомству регіону). Можна припустити, що чиновники, вислуживши необхідні терміни, йшли у відставку або ж, дослужившись до 30-35-річного віку, змінювали місце служби на більш престижне (саме з цього віку помітне різке зменшення службовців).

Оскільки службовці по відомству народної освіти були визнані урядом, як такі, що знаходяться на державній службі ще наприкінці XVIII ст., то, як і службовці інших цивільних відомств, вони отримували державне забезпечення у вигляді різних виплат (жалування, пенсії тощо); вислужували чини за Табеллю про ранги та користувалися пільгами, що з цього впливали; по відношенню до них застосовувалися різноманітні заохочення та покарання. При цьому характер педагогічної служби практично не містив суто бюрократичних ознак, а зводився до навчання і виховання молоді (вона потім повинна була служити державі). Така службова специфіка виділяла педагогічне чиновництво з-поміж інших представників бюрократичного апарату імперії.

Тож виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що чиновники галузі народної освіти на українських землях досліджуваного періоду мали низку специфічних рис, що виділяли їх на тлі всього бюрократичного апарату Російської імперії. Це, перш за все, високий освітній рівень, певні вікові особливості, соціальна строкатість, специфіка покладених на них службових функцій.

У четвертому розділі «Службові зловживання як складова бюрократії Російської імперії» було визначено найбільш характерні для чиновницького середовища зловживання; проаналізовано причини цих негативних явищ; зазначено, як вони сприймалися урядом, суспільством та які покарання застосовувалися до чиновників порушників.

Службових порушень чи зловживань, яких могли припуститися цивільні чиновники існувало багато. Вони могли бути як результатом низького рівня освіти, відсутності професіоналізму, неухважності службовців, так і спланованими, свідомими вчинками, що здійснювалися з певною метою. Безперечно, найбільш розповсюдженими і принижуючими авторитет чиновників чи влади в цілому були хабарництво та лихоїмство. На тотальні зловживання і хабарництво у кінці XVIII – на початку XIX ст. у середовищі місцевого чиновництва окрім сучасників вказують також дослідники управлінського апарату Російської імперії. Вони зазначають, що населення потерпало від лихоїмства, хабарництва осіб, які обіймали ті чи інші посади в апараті місцевого управління. Чи не найбільша

кількість правопорушень здійснювалася службовцями судових та правоохоронних органів. При тому, що питома вага чиновників суду й поліції була досить великою, це не здійснювало жодного стримуючого впливу на масове хабарництво, зловживання владою та розкрадання.

Взагалі існували порушення, що були найбільш характерними для кожної з галузей державного управління. Вони здебільшого визначалися характером діяльності установ і, безперечно, колом обов'язків, покладених на чиновників, які там служили. По судовому відомству вони були пов'язані з виконанням правосуддя, затвердженням документів про купівлю-продаж, введенням у користування спадщиною і т.ін. Найбільш характерними зловживаннями при цьому були хабарництво, тяганина, виправлення документів (фактично підробка). У поліцейських установах незаконні вчинки найчастіше пов'язувалися з веденням слідства, збором податків, видачею паспортів та інших документів, утриманням в'язнів тощо. При цьому найпоширенішими були тут хабарництво, вимагання грошей, незаконні вилучення майна, підробка документів (інколи навіть грошей) та ін. У казначействах, особливо повітових, розповсюдженим зловживанням було розкрадання державних коштів або неправильне їх зберігання. До числа чи не найбільш розповсюджених посадових порушень, наприклад, педагогічних чиновників слід віднести пияцтво та прогули.

У досліджуваній нами період службові зловживання стали настільки поширеним явищем, що суспільство почало сприймати їх, як невід'ємну складову бюрократичного апарату, причому на всіх його рівнях. Тобто ставлення суспільства до осіб, які допускали зловживання, було досить терпимим. Сформувався навіть певний стереотип: хто більше отримував хабаря, той більше й поважався (він більше витрачав на церкву, на свята для свого кола тощо). Чиновник порядний, як правило, був сухим у спілкуванні, малодоступним і для суспільства неприємним. У той же час суспільний образ чиновника був виключно негативним. Це відобразилося у спогадах сучасників, публіцистичній і художній літературі і меншою мірою у результатах сенаторських перевірок, спостереженнях чиновників з особливих доручень.

Якщо говорити про цивільних чиновників України, то на певному етапі у їхньому середовищі перелічені порушення і зловживання стали так само розповсюдженими, як і серед представників бюрократії з інших регіонів імперії. Але це «зрівняння» остаточно відбулося лише у першій половині XIX ст. Ще у 1824 р. генерал О. Михайловський-Данилевський, відвідавши Малоросію, згадував, що українці не дуже схвально ставилися до росіян і їхніх порядків. Він вважав, що це відбувалося ще й «від дурного устрою судових місць, де совість була продажна». Наприкінці ж XVIII ст. зловживання серед українських чиновників ще не набули такого розмаху – їх було значно менше, у т.ч. грубих порушень чи посадових злочинів. На нашу думку, це пов'язано з тим, що у цей час український службовий прошарок ще не повною мірою «зрісся» з імперською бюрократичною системою, не так асоціював себе з представниками влади, від яких залежали інші члени суспільства (саме таким було самосприйняття багатьох чиновників), а їхній порівняно високий освітній рівень дозволяв не припускатися

помилки, що призводили до службових порушень і робив їх більш професійними виконавцями покладених на них функцій.

Як основну причину службових порушень і зловживань прийнято називати відсутність належного контролю за діяльністю урядового апарату. Але можна виділити декілька причин цих негативних явищ, це зокрема соціальні, економічні, історичні. Окрім того, слід враховувати недосконалість імперської законодавчої бази й особисті характеристики службовців-порушників, але вони не були ключовими причинами зловживань. На нашу думку, саме соціально-економічні чинники та ставлення держави до службових порушень були основними. Збільшення державного апарату призводило до багатьох негативних наслідків, серед яких стали подорожчання управлінського апарату, ускладнення контролю за виконанням, розширення сфери бюрократичної сваволі та обсягів розкрадання державних засобів.

Нижчі чиновники мріяли про той соціальний статус і привілеї, які мали представники вищої бюрократії і які для них були недоступними. Вони намагалися компенсувати це, будуючи відповідним чином свої відносини з населенням, яке залежало від їхніх професійних можливостей. Це призводило до частих зловживань службовим становищем, до перевищення влади. Все це супроводжувалося прагненням матеріального благополуччя, що у свою чергу сприяло хабарництву і т.ін. Середнє і вище чиновництво (керівництво повітового, губернського і навіть міністерського рівнів) реалізовувало такі ж бажання здебільшого тими самими методами і часто за рахунок своїх підлеглих. Таким чином, зловживання були характерним явищем для всієї вертикалі бюрократичного апарату імперії і чиновництво України досліджуваного періоду винятком не стало. Ці негативні явища певною мірою поглиблювалися також і за рахунок незаможного рівня життя нижчих категорій цивільних службовців: канцелярських служителів, чиновників нижчих рангів.

Губернські й повітові установи представляли вищу владу на місцях. Але насправді вони ні за що не відповідали і лише прикривалися наказами, що надходили зверху. Великі обсяги службового листування призводили у цих установах до постійної тяганини. Такий сан речей породжував велику безвідповідальність чиновників, яких уряд був змушений постійно контролювати, а це поступово призводило до збільшення кількості посад і службовців. Сам же контроль викликав постійне бажання кожного захиститися від законної відповідальності шляхом бюрократичного листування.

Щодо історичних причин, то до них можна віднести і стародавній принцип «кормління», коли можновладці виконували державні доручення, самостійно використовуючи своє службове становище для особистого прогонування і збагачення. Цей принцип був принесений на українські землі у XVIII ст. і сильно вплинув на поширення хабарництва серед бюрократії. Фактично політика імперського уряду зводилася до того, що замість утримання своїх службовців, він надавав їм можливість використовувати службове становище, аби «кормитися» від суспільства. Кормління або акциденції у 1764 р. було відмінено, але воно

встигло негативно відбитися на роботі державних установ і розбещувало чиновництво. Хабарі брали й ті службовці, які отримували жалування.

Отже, всі дії уряду, спрямовані на боротьбу зі службовими зловживаннями, та зокрема з хабарництвом, виявилися неефективними і мали фактично декларативний характер. Дієвої нормативної бази, за допомогою якої можна було б боротися з цими явищами, так і не було створено; багато порушень залишалися безкарними; за тяжкі злочини винні чиновники часто отримували «м'які» покарання; вища ж бюрократія за подібне могла бути «покараною» переведенням на аналогічну посаду до іншого регіону імперії. Влада часто «закривала очі» на більшість недоліків, притаманних бюрократичному апарату, турбуючись таким чином про свій авторитет і зберігаючи «честь мундира» виконавців своєї волі.

В останньому, п'ятому розділі **«Заохочення у системі цивільної державної служби наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.»** визначено види заохочень, що застосовувалися урядом щодо цивільних чиновників, їхній вплив на кар'єру та соціальний статус службовців, зокрема на українських землях.

Щоб державний бюрократичний механізм діяв максимально ефективно, урядом було створено цілу низку різноманітних засобів стимулювання його службовців. До найбільш престижних, а як наслідок бажаних, заохочень відносилися чини й ордени (сюди можна було б віднести також пожалування маєтками та кріпаками, але у досліджуваній нами період цей вид заохочення вже практично не застосовувався до чиновників). І чини, і ордени впливали на соціальний статус, суспільний престиж особи, передбачали службові привілеї, підвищували службові можливості. На цивільній державній службі отримати орден було досить важко і цей вид нагородження був відносно рідкісним (та й застосовувався, як правило, щодо осіб, які вже обіймали відповідальні посади і мали високі чини, вислугу, авторитет). Цивільні службовці частіше могли претендувати на ордени св. Володимира, Анни, Станіслава. Нагородження орденами чиновників практикувалося постійно. Щоб ця практика не стала дуже розповсюдженою, держава весь час обмежувала коло осіб, які могли їх одержати. До 30 жовтня 1826 р. усі ордени надавали право потомственого дворянства. Потім протягом XIX ст. здійснювалося поступове обмеження щодо отримання цього статусу (спочатку для купців, а потім потомствене дворянство надавалося залежно від ступеня ордену). 17 вересня 1836 р. вирішено не нагороджувати орденами службовців, які обіймали посади, що передбачали клас, нижчий за X, а також тих, які не мали чину IX класу. Так, протягом 1785-1860 рр. по Чернігівській губернії відбулося всього 129 нагороджень орденами. До того ж часто особи, нагороджені орденами вищого ступеня, мали ці ж відзнаки попередніх ступенів. Часто вони мали й інші ордени. Таким чином, коли мова ведеться про 129 нагороджень, то кількість нагороджених чиновників при цьому буде помітно меншою. Основна маса нагороджених були чиновниками державних установ, які служили «від корони».

Чини ж надавалися чиновникам за певний стаж служби за умови бездоганної поведінки. Навіть та особа, яка не була вихідцем з привілейованої верстви населення (дворянства) могла вислужити чин, хоча й на більш

ускладнених умовах. Чин безпосередньо впливав на кар'єру чиновника, його соціальний статус, авторитет.

Щодо ролі чиновиробництва за Табеллю про ранги на українських землях, то, на нашу думку, воно використовувалося російським урядом також як один з механізмів інкорпорації цих територій до складу імперії. Зокрема, після приєднання цих земель тут треба було уніфікувати за великоросійським зразком адміністративно-управлінську галузь. Процес такої уніфікації був неможливий без залучення місцевих еліт, особливо службових (власне на Лівобережжі та правобережних українських землях інших і не було). Але ж чим останню можна було зацікавити служити в установах нового зразку й за новими правилами? Тут і стала у нагоді система табельного чиновиробництва. Спочатку отримати чини було легше, інколи навіть з «перестрибуванням» наступного чину, отримуючи більш високий. Наприклад, у 1803 р. відбулося 5 нагороджень чином ІХ класу (титулярний радник) по відомству народної освіти Слобідсько-Української губернії. Перед цим нагороджені мали чини ХІІ класу, тобто вони обійшли Х клас.

Чин підкріплювався багатьма державними гарантіями – його носій отримував низку прав, пільг, займав привілейоване місце у соціальній системі, долучався до здійснення управлінських функцій (фактично ставав одним з механізмів влади, що піднімало його престиж у суспільстві) тощо. У новій для українських чиновників багатонаціональній імперії чин виявився дієвим як механізмом, так і стимулом, що дозволив пристосуватися до нових умов життя. Навіть надання російських табельних чинів чиновникам на українських землях ще до введення загальноімперського законодавства теж можна розцінювати як підготовку до злиття бюрократичних практик Росії та України, що у свою чергу дозволило тут згодом ліквідувати деякі національні особливості у різних галузях суспільних відносин.

Для цивільних чиновників України нагородження чинами й орденами відіграли надзвичайно важливу роль, особливо наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. У цей період механізм надання чинів і орденів російським урядом ще не до кінця був відпрацьований (їх можна було легше отримати, ніж у наступні десятиліття). В умовах активної інтеграції українських еліт до імперської суспільної системи це стало у нагоді як цивільним службовцям України, так і російському уряду. Український службовий прошарок зумів відносно легко і у короткий термін влитися до бюрократичної системи Російської імперії. Велика кількість українських чиновників змогла вислужити собі чини за Табеллю про ранги і за їх допомогою вирішити деякі свої проблеми економічного і соціального характеру. Уряд же Російської імперії зумів за рахунок українського службового елемента частково вирішити проблему нестачі кадрів у цивільних державних установах (причому у різних регіонах держави).

Щодо інших видів службових заохочень, то для чиновників їх застосовувалося досить багато. Вони не завжди впливали на статус службовців, але фіксували високу оцінку службових зусиль особи з боку уряду – засвідчували бездоганність служби. До таких заохочень відносилися грошові надбавки, премії,

допомоги; різноманітні подарунки (цінні чи помірної вартості); пам'ятні медалі й інші відзнаки; подяки від безпосереднього керівництва, міністрів, імператора чи членів його родини тощо. Як свідчать опубліковані у різних галузевих журналах відомості, такі заохочення досить часто застосовувалися до багатьох цивільних службовців, у тому числі й до чиновників України. Щоправда практично неможливо визначити, наскільки частіше чи, навпаки, рідше такі заохочення застосовувалися саме до останніх. Найбільш бажаними для чиновників нижчих і середніх рангів були грошові заохочення. Для представників вищої бюрократії більшого значення набували нагороди, що фіксували факт визнання їхніх заслуг імператором або членами його родини. До числа значущих заохочень відносився Знак бездоганної служби, затверджений у 1827 р., який надавався військовим і цивільним чиновникам за бездоганну службу протягом 15, 20, 25, 30, 35 та 40 років, які нараховувалися з моменту отримання першого обер-офіцерського чину. Згідно з указом від 6 квітня 1829 р. чиновників, які не мали Знака бездоганної служби, заборонялося представляти до нагородження орденами (навіть якщо до цього часу ордени їм вже надавалися).

Отже, факт отримання чиновником того чи іншого заохочення завжди фіксувався у послужному списку і таким чином засвідчував визнання його професійних якостей. На українських землях наприкінці XVIII ст. одним з найбільш широковживаних було нагородження чином. Згодом практика нагороджень чинами, орденами чи інших заохочень в Україні перестала відрізнятися від усіх регіонів імперії.

Висновки дисертаційної роботи підводять підсумки наукової розробки теми та конкретизують результати дослідження:

– Вітчизняні та зарубіжні науковці зробили великий внесок у справу вивчення історії цивільного чиновництва періоду Російської імперії. Але при цьому частка робіт, присвячених саме цивільному чиновництву України, у загальній масі досліджень складає дуже незначний відсоток. Ця проблема спеціально або не досліджувалася, або вчені торкалися її лише побіжно (О. Лазаревський, А. Дубровіна, З. Когут, Д. Бовуа та ін.). Але їхній доробок позитивно вплинув на розвиток сучасної української історіографії з історії вітчизняного чиновництва. За останні десятиліття з'явилася низка досліджень, що розкривають різні аспекти державної служби на українських землях у складі Російської імперії, описують приватне життя і умови служби українських чиновників (В. Молчанов, В. Шандра, В. Володько та ін.). Але у той же час існує низка аспектів вказаної проблеми, що й досі не мають належного висвітлення у роботах дослідників – процес інкорпорації українського службового прошарку до бюрократичної системи Російської імперії, соціокультурні характеристики чиновників України та їхній вплив на службу тощо.

Опрацювання української та зарубіжної історіографії, об'єктивне висвітлення подій, фактів досліджуваного періоду потребували визначення необхідних принципів і методів дослідження, раціонального компоновання і врахування специфіки різноманітної за характером й інформативністю джерельної бази, що дозволило розкрити зміни у характері служби цивільних

чиновників України, визначити їхні соціокультурні особливості та їхню роль у процесі влиття українських службовців до складу імперської бюрократії.

– Для уряду Російської імперії завжди актуальною була проблема соціального походження особи, яка намагалася зробити кар'єру на державній службі. Українські землі тривалий час мали відмінні від російських управлінську систему і соціальну структуру суспільства. Політика, що проводилася російським урядом на українських землях у кінці XVIII – на початку XIX ст. щодо вирішення проблеми соціального походження цивільних чиновників, відрізнялася від заходів у цьому напрямку в багатьох інших регіонах імперії. Довгий час більшість представників адміністративного апарату на українських землях складали вихідці з козаків (у полках, сотнях), міщан і купців (у міських установах) та духівництва. З кінця XVIII ст. бюрократичний апарат Російської імперії став швидко розростатися, тому забезпечити всі державні установи необхідною кількістю кадрів дворянського походження було не можливо. Цю проблему частково можна було вирішити, залучивши до цивільної державної служби представників українського службового прошарку, оскільки вони мали порівняно високий освітній рівень; самі бажали потрапити на державну службу; серед них був більший відсоток шляхти, ніж у Росії, що давало уряду змогу хоча б спробувати надати бюрократичному апарату дворянського характеру. Обмежуючи права селян, міщан, купців та духівництва на державну службу, уряд не робив цього з козаками, потрапити до числа яких було відносно не важко. Skorиставшись цим, деякі особи з нижчих верств населення змогли потрапити до цієї соціальної групи і вступити на державну службу. Таким чином, соціальний склад цивільного чиновництва на українських землях був доволі строкатим, особливо наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

– Процес злиття службовців України з російською імперською бюрократичною системою супроводжувався розділенням української (козацької) військово-цивільної моделі управління на окремі військову та цивільну галузі; активним залученням окремих груп українського населення до імперської цивільної служби. Населення виявляло велике бажання обіймати різні посади у російських державних установах, оскільки це дозволяло йому закріпити свій привілейований статус або досягти його через службу. Уряд, зокрема, активно використовував практику надання українцям табельних чинів, що створювало у них відчуття належності до російського імперського управлінського механізму. Але не всі бажали користуватися цими чинами, віддаючи перевагу старим місцевим чинам, оскільки вважали що останні надавали їх носіям більший набір привілеїв і вольностей, ніж табельні (у минулому саме так і було). Ці спроби були ліквідовано самим російським урядом протягом останньої чверті XVIII ст. шляхом заборони користуватися старими чинами. Асимілятивні процеси прискорювалися також завдяки високому освітньому рівню службовців України, які часто навчалися у престижних вітчизняних та європейських закладах. Це частково вирішувало проблему заміщення багатьох посад особами, які більш професійно могли виконувати свої обов'язки.

– Потреби держави в освічених чиновниках частково забезпечували духовні та духовно-світські навчальні заклади, що у значній кількості функціонували на українських землях. Саме вони протягом XVIII – початку XIX ст. стали основним джерелом постачання до державних органів влади й управління якщо не професійних чиновників, то хоча б краще підготовлених до державної служби осіб, ніж випускники інших закладів чи, ті, хто мав домашню освіту. Ускладнення бюрократичних функцій, розшарування цивільних державних службовців за специфікою виконуваних обов'язків вимагали створення принципово нової системи освіти. Тим більше, що забезпечити достатню кількість освічених чиновників лише за рахунок українського елемента було неможливо. Розробка освітньої реформи та втілення її у життя затяглися надовго.

З розбудовою системи освіти в імперії у першій половині XIX ст. можливості вихідців з різних соціальних груп до здобуття освіти були уніфіковані в усій державі. Освіта стала покликаною захищати інтереси самодержавства. Але українські землі ще довгий час зберігали статус основного постачальника освічених кадрів на різноманітні посади у державні установи. До найбільш популярних закладів (тепер вже повністю світських) тут слід віднести Київський та Харківський університети, ліцеї Кременецький, князя Безбородька у Ніжині та Рішельєвський в Одесі. Таким чином, українські навчальні заклади та безпосередньо особи, які їх закінчували, суттєво сприяли підвищенню загального освітнього рівня державних службовців Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст., що впливало і на професійні якості чиновників.

– Окремою складовою чиновницького апарату Російської імперії були службовці галузі народної освіти. Специфіка їхньої служби помітно відрізнялася від стандартних бюрократичних функцій, покладених на державних службовців. У той же час вони користувалися всіма правами та привілеями, визначеними для чиновництва, проте до них висувалися значно вищі освітні вимоги, ніж до інших чиновників.

Соціокультурні особливості чиновництва України чи не найбільш яскраво відобразилися саме на цій групі службовців. Даний вид служби не був надто популярним у дворянському середовищі. Це зумовило той факт, що за соціальним походженням основну масу викладацького складу більшості навчальних закладів на українських землях кінця XVIII – початку XIX ст. становили вихідці з духовного стану. Багато було представників інших соціальних груп. Уряд здійснював спроби обмежити доступ до викладацьких посад для осіб з непривілейованих верств населення, але вони стали фактично невдалими, оскільки за соціальною ознакою склад педагогічних службовців завжди був найбільш строкатим (хоча кількість представників дворянства згодом все ж збільшувалася). Ситуація дещо відрізнялася на правобережних українських землях, де педагогічне чиновництво майже повністю складалося з представників шляхти. З середини правління Миколи I соціальний статус місцевих педагогічних чиновників стає все більш різноманітним і згодом схожим до інших регіонів.

Викладацька служба відрізнялася від будь-якої іншої рівнем освіченості чиновників. Навіть з відміною у 1834 р. екзамену на чин до службовців відомства

народної освіти продовжував застосовуватися певний освітній ценз під час прийому на службу. Окрім того, на українських землях у деяких навчальних закладах були проведені зміни, що мали на меті створити належні умови для підготовки власне майбутніх педагогів (Київська академія, Рішельєвський ліцей та ін.). До середини ХІХ ст. освітній рівень українських педагогів постійно зростав – збільшувалася кількість чиновників з вищою освітою і зменшувалася – з нижчою та домашньою. Деяко більше осіб з вищою освітою служило на Правобережжі, багатьма з них освіта здобувалася в іноземних навчальних закладах. Педагогічні чиновники лівобережних і південних губерній здебільшого навчалися у закладах Російської імперії.

Бажаючих служити по відомству народної освіти на українських землях у досліджуваний період було досить багато. І хоча дехто потім змінював цей напрямок служби на престижніший, російський уряд в умовах постійного розростання мережі навчальних закладів усе ж таки зумів частково вирішити проблему педагогічних кадрів у багатьох регіонах саме за допомогою української складової (особливо наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.).

– Спектр правопорушень, що скоювалися чиновниками, був надзвичайно широким. Усі вони зачіпали інтереси суспільства незалежно від національної, соціальної чи професійної приналежності його членів. Це сприяло появі негативного образу чиновника на всіх рівнях суспільного життя. Нездатність імперського уряду вести ефективну боротьбу з негативними явищами у середовищі бюрократії протягом багатьох десятиліть призводила фактично до «консервації» такого образу. Це знайшло широке відображення у спогадах багатьох сучасників, художній і публіцистичній літературі того часу, де подібні явища активно засуджувалися та висміювалися. Наслідком такої «стабільності» негативного образу державного службовця, стало те, що найбільш розповсюджені порушення, особливо хабарництво, стали сприйматися всіма верствами населення як норма.

На дрібні порушення, серйозні зловживання чи злочини у чиновницькому середовищі на українських землях впливали причини соціокультурного, економічного і навіть історичного характеру. Ці чинники впливали на поведінку українських чиновників, але самі не завжди були результатом політичного, культурного, соціально-економічного розвитку саме українського суспільства (наприклад, практика кормлінь, що сприяла розвитку хабарництва і т.ін.).

– На українських землях з кінця ХVІІІ ст. службовці державних установ за неякісне виконання своїх обов'язків, за службове зловживання частіше каралися штрафами, звільненнями тощо. До винних чиновників здебільшого застосовувалися відносно м'які покарання, винесення яких у багатьох випадках затягувалося на довгий час або ж такі службовці взагалі могли бути виправданими. Це свідчить про намагання уряду будь-якою ціною захистити «честь мундира» державного службовця, який фактично був і представником, і носієм влади. У першій половині ХІХ ст. українське чиновництво і суспільство вже цілком влилося до бюрократичної та суспільної систем Російської імперії,

тому і практика застосування покарань до них перестала відрізнятися від загальноросійської.

– Різноманітні заохочення нарівні з покараннями були покликані зміцнювати бюрократичну систему Російської імперії. Щоб забезпечити чисельні державні установи необхідною кількістю чиновників і стимулювати їхню службу імперський уряд активно використовував ці заохочення. На українських землях найбільш дієвими та перевіреними часом були нагородження чинами й орденами. Імперське чиновницьтво за Табеллю про ранги на цих землях відіграло надзвичайно важливу роль. Фактично для імперського уряду чин виявився і механізмом, і стимулом, що допоміг пристосувати українських чиновників до бюрократичної системи Російської імперії. Практикувалося навіть надання російських табельних чинів цивільним службовцям України ще до введення на українських землях загальноімперського законодавства, що можна розцінювати як підготовку до злиття бюрократичних практик Росії та України. Нагородження цивільних чиновників орденами відбувалося не часто і застосовувалося воно здебільшого до осіб, які обіймали більш високі посади. До того ж багато цивільних службовців, що були власниками орденів, отримали їх ще на попередній військовій службі. Завдяки отриманню чинів і орденів велика кількість чиновників України змогла вирішити свої соціальні, матеріальні та кар'єрні потреби у нових суспільно-політичних реаліях, що склалися у кінці XVIII – на початку XIX ст. У другій половині XVIII ст. по відношенню до українських цивільних службовців (як правило з числа служилої козацької старшини) застосовувався такий вид заохочення, як надання у довічне володіння рангових земель на українському Лівобережжі і Слобожанщині. Це сприяло появі лояльності до російського уряду з боку цієї категорії української еліти. Але такий вид нагороди у досліджуваній нами період застосовувався вкрай рідко. На початку XIX ст. російський уряд ускладнив можливість отримувати чини й ордени, повністю відмінив нагородження землями. У той же час ширше починають застосовуватися грошові заохочення, чиновників нагороджують також пам'ятними медалями, подяками, подарунками тощо. Це було пов'язано зі значним розростанням бюрократичного апарату та потраплянням до нього все більшої кількості представників непривілейованих верств населення. Ці зміни були характерними у тому числі й для українських губерній. Протягом першої половини XIX ст. нагороди та заохочення, які уряд застосовував по відношенню до цивільних чиновників, були остаточно систематизовані – визначився певний їх набір та умови, за яких вони надавалися.

Таким чином, цивільне чиновництво на українських землях протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. зберегло цілу низку специфічних рис, що виділяли його на загальному фоні владно-управлінської галузі Російської імперії.

На основі проведеного дослідження дисертантом запропоновано такі **рекомендації**:

1. З метою подальшого вивчення соціальної історії України, зокрема чиновництва як соціально-професійного прошарку можуть бути запропоновані такі перспективні тематичні групи та напрями конкретно-історичних досліджень:

адаптація службовців України до системи державної служби Російської імперії; національний склад чиновництва на українських землях; частка службовців українського походження по окремих цивільних відомствах; українська інтелектуальна еліта ХІХ ст. у системі державної служби Російської імперії; соціо-психологія службового прошарку України.

2. Для органів влади та державних структур України з метою удосконалення вітчизняного управлінського апарату та підвищення ефективності його функціонування можна запропонувати наступні кроки: розробити програму удосконалення державно-управлінського механізму сучасної України на всіх його рівнях, спираючись на історичний досвід; у системі державної служби України організувати роботу з підвищення професійної кваліфікації чиновників, що включатиме лекції (чи інші види інформування), присвячені історії цивільної служби на українських землях, її національним і регіональним особливостям, порівнюючи причини негативних явищ у чиновницькому середовищі минулого та сучасності і враховуючи отримані результати, проводити системні заходи, які сприятимуть їхній мінімалізації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Монографія

1. *Дегтярьов С.І.* Цивільне чиновництво України у кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. : монографія / С.І. Дегтярьов. – Суми : ТОВ Друкарський дім «Папірус», 2014. – 472 с.

Рецензії

[Потрашков С.В.]: Дегтярьов С.І. Цивільне чиновництво України у кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. : монографія / С.І. Дегтярьов. – Суми : ТОВ «Друкарський дім «Папірус», 2014. – 472 с. // Гілея. – 2014. – Вип. 89. – С. 420-421.

[Cherkasov Aleksandr]: Degtyarev S. Civil Officialdom in Ukraine at the End of the 18th – the Beginning of the 19th Centuries : Monograph / Sergey I. Degtyarev. – Sumy : Publishing House Papyrus, 2014. – 472 p. // History and Historians in the Context of the Time. – 2014. – Vol. (13), № 2. – P. 106-108.

Статті у наукових фахових виданнях

2. *Дегтярьов С.І.* Повітові органи влади та управління на території Сумщини у кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. : джерела / С.І. Дегтярьов // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 19 (у 2-х кн.). – Тематичний випуск : «Джерела локальної історії : методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». – Книга І. – Київ, 2009. – С. 522-531.

3. *Дегтярьов С.І.* Губернаторська перевірка державних установ Чернігівської губернії 1859 р. та її результати / С.І. Дегтярьов // Сумська старовина. – 2010. – № XXX. – С. 152-164.

4. *Дегтярьов С.І.* Повноваження та проблеми функціонування поліцейських чиновників у повітах Російської імперії (на прикладі станових приставів) / С.І. Дегтярьов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XIX. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2011. – С. 241-244

5. *Дегтярьов С.І.* Інститут станових приставів : повноваження та проблеми функціонування / С.І. Дегтярьов // Краєзнавство. – № 1. – 2011. – С. 165-173.

6. *Дегтярьов С.І.* Місце духовних навчальних закладів у підготовці кадрів для цивільних державних установ Російської імперії у XVIII ст. / С.І. Дегтярьов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського : Збірник наукових праць. – Випуск 3.31 : Історичні науки. – Миколаїв : МНУ, 2011. – С. 55-63.

7. *Дегтярьов С.І.* Заходи у системі освіти Російської імперії щодо забезпечення потреб бюрократичного апарату у другій чверті XIX ст. / С.І. Дегтярьов // Сумська старовина. – 2011. – № XXXIII-XXXIV. – С. 35-47.

8. *Дегтярьов С.І.* Історія місцевої бюрократії Російської імперії кінця XVIII – XIX ст. (на матеріалах російських дисертацій 1990-х – 2000-х років) / С.І. Дегтярьов // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Частина I. – № 6(241). – 2012. – С. 147-162.

9. *Дегтярьов С.І.* Вплив освіти на підготовку цивільних чиновників у другій половині XVIII ст. (до питання професіоналізації бюрократичного апарату Російської імперії) / С.І. Дегтярьов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського : Збірник наукових праць. – Випуск 3.32 : Історичні науки. – Миколаїв : МНУ, 2011. – С. 58-66.

10. *Дегтярьов С.І.* Документи про спроби домогтися визнання українських чинів владою Російської імперії (друга половина XVIII – початок XIX ст.) / С.І. Дегтярьов // Сумська старовина. – № XXXVIII-XXXIX – 2012. – С. 100-126.

11. *Дегтярьов С.І.* Професіоналізація бюрократичного апарату Російської імперії у контексті розбудови системи освіти (перша чверть XIX ст.) / С.І. Дегтярьов // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Частина I. – № 1(260). – 2013. – С. 5-16.

12. *Дегтярьов С.І.* Використання давніх форм чиновництва у державних цивільних установах на українських землях в останній чверті XVIII ст. / С.І. Дегтярьов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського : Збірник наукових праць. – Випуск 3.33 : Історичні науки. – Миколаїв : МНУ, 2012. – С. 74-82.

13. *Дегтярьов С.І.* Інкорпорація українського чиновництва до бюрократичної системи Російської імперії в другій половині XVIII ст. /

С.І. Дегтярьов // Волинські історичні записки : Збірник наукових праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т. 9. – С. 36-43.

14. *Дегтярьов С.І.* Зв'язок освіти та цивільної державної служби у Російській імперії першої половини XVIII ст. / С.І. Дегтярьов // Сумський історико-архівний журнал. – 2013. – № XX. – С. 41-46.

15. *Дегтярьов С.І.* Педагогічне чиновництво кінця XVIII – першої половини XIX ст. : соціо-професійний контекст / С.І. Дегтярьов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – Вип. XXXVII. – С. 32-37.

16. *Дегтярьов С.І.* Українське чиновництво другої половини XVIII – середини XIX ст.: сучасна вітчизняна історіографія / С.І. Дегтярьов // Волинські історичні записки : Збірник наукових праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Т. 10. – С. 68-75.

17. *Дегтярьов С.І.* Педагогічні чиновники в українських губерніях першої половини XIX ст. : види утримання, заохочень і покарань / С.І. Дегтярьов // Сумський історико-архівний журнал. – 2014. – № XXII. – С. 54-64.

18. *Дегтярьов С.І.* Українське чиновництво у другій половині XVIII – середині XIX ст. у працях вітчизняних дослідників XIX-XX ст. / С.І. Дегтярьов // Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць. – Вип. 7. – С. 19-21.

19. *Дегтярьов С.І.* Роль європейської й американської історіографії у вивченні чиновництва України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / С.І. Дегтярьов // Гілея. – Вип. 85. – 2014. – С. 75-80.

20. *Дегтярьов С.І.* Ставлення представників українського і російського чиновництва до порушень і зловживань у їхньому середовищі (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / С.І. Дегтярьов // Гілея. – Вип. 86. – 2014. – С. 9-14.

21. *Дегтярьов С.І.* Державна служба по відомству народної освіти на українських землях у першій половині XIX ст. / С.І. Дегтярьов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського : Збірник наукових праць. – Випуск 3.37 : Історичні науки. – Миколаїв, 2014. – С. 37-43.

Публікації у виданнях іноземних держав

22. *Дегтярев С.И.* Образовательный уровень гражданских служащих в первой половине XVIII в. / С.И. Дегтярев // Былые годы. Российский исторический журнал. – 2012. – № 1. – С. 11-18.

23. *Дегтярев С.И.* Инкорпорация украинского чиновничества в бюрократическую систему Российской империи в период правления Екатерины II / С.И. Дегтярев // Былые годы. Российский исторический журнал. – 2013. – № 1. – С. 16-25.

24. *Degtyarev S.I.* The Problem of the Social Background of Government Officials within the Policies of the Romanovs (18th Century – First Half of the 19th Century) / S.I. Degtyarev // Былые годы. Российский исторический журнал. – 2013. – № 30(4). – С. 28-35.

25. *Degtyarev S.I.* Violations of Law in the Bureaucrats Community and Their Perception by the Ukrainian and Russian People in the Late XVIII – First Half of XIX

Centuries / S.I. Degtyarev // Былые годы. Российский исторический журнал. – 2014. – № 32(2). – С. 155-161.

26. *Дегтярев С.И.* Варадинов Николай Васильевич – представитель «просвещенной бюрократии»: к биографии чиновника / С.И. Дегтярев // Русская старина. – № 1(9). – 2014. – С. 4-10.

27. *Дегтярев С.И.* Надзор за деятельностью бюрократического аппарата Российской империи в первой половине XIX в. : на примере украинских губерний / С.И. Дегтярев // Русская старина. – № 2(8). – 2013. – С. 52-60.

28. *Дегтярев С.И.* Унификация бюрократических систем Бессарабии и Малороссии в период их интеграции в состав Российской империи в конце XVIII – первой трети XIX вв. / С.И. Дегтярев // Русин. – 2014. – № 1(35). – С. 91-104.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження

29. *Дегтярев С.И.* «Сборник Императорского русского исторического общества» как источник для изучения истории органов власти и управления Екатерининской эпохи / С.И. Дегтярев // Проблемы истории Центральной и Восточной Европы. Сб. научных статей. – Брянск : РИО Брянского государственного университета, 2009. – С. 22-25.

30. *Дегтярьов С.І.* Українське чиновництво як складова бюрократичного апарату Російської імперії у кінці XVIII – першій половині XIX ст. (матеріали до історіографії) / С.І. Дегтярьов // Від творчого пошуку – до професійного становлення : Збірник матеріалів науково-практичної конференції молодих науковців. – Суми : СОШПО, 2010. – С. 86-89.

31. *Дегтярьов С.І.* Губернаторська перевірка державних установ Чернігівської губернії / С.І. Дегтярьов // Держава і право : проблеми становлення і стратегія розвитку. Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 15-16 травня 2010 р. – Суми : ФОП Ляпощенко Л.Г., 2010. – С. 38-40.

32. *Дегтярьов С.І.* Проблема підготовки кваліфікованих кадрів для державних установ першої половини XIX ст. (за матеріалами «Полного собрания законов Российской империи») / С.І. Дегтярьов // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12-13 листопада 2010 р.). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 33-35.

33. *Дегтярьов С.І.* До питання професіоналізації бюрократичного апарату Російської імперії (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) / С.І. Дегтярьов // Права человека: история, теория и практика : Сборник научных статей / Ред. кол. В.В. Коровин (отв.ред.) [и др.]. В 2-х частях. Часть 1. – Курск : МУ «Издательский центр «ЮМЭКС», 2010. – С. 82-84.

34. *Дегтярьов С.І.* Професіоналізація бюрократичного апарату Російської імперії у контексті розвитку системи освіти в другій третині XIX ст. / С.І. Дегтярьов // Правова система України у світлі сучасних активних реформаційних процесів: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 29-30 грудня 2010 року. – Київ : у 2-х томах. – К. : Центр правових наукових досліджень, 2010. – Т. 1. – С. 14-17.

35. *Дегтярьов С.І.* Чиновницький склад Одеського Комерційного суду в I пол. XIX ст. (за матеріалами «Полного собрания законов Российской империи») / С.І. Дегтярьов // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф., 15-16 квіт. 2011 р., Одеса / відп. ред. М.І. Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2011. – С. 101-104.

36. *Дегтярьов С.І.* Про підготовку професорсько-викладацького складу університетів Російської імперії у другій чверті XIX століття / С.І. Дегтярьов // Українознавчий вимір у сучасній науці : гуманітарний аспект: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 13 квітня 2011 р., м. Миколаїв. – Миколаїв : МДАУ, 2011. – С. 181-183.

37. *Дегтярьов С.І.* Про роль Київської духовної академії у підготовці кадрів для цивільних державних установ Російської імперії у XVIII ст. / С.І. Дегтярьов // Суспільно-політичні процеси на українських землях : історія, проблеми, перспективи. Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Суми, 20 травня 2011 р. У 2-х част. – Частина 1. – Суми : Вид-во СумДУ, 2011. – С. 8-10.

38. *Дегтярьов С.І.* До історіографії регіональної історії чиновництва кінця XVIII-XIX ст. (на матеріалах російських дисертацій 1990-х – 2000-х років) / С.І. Дегтярьов // Матеріали IX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю (24-25 листопада 2011 р.). – Суми : Вид-во СумДУ ім. А.С. Макаренка, 2011. – С. 196-198.

39. *Дегтярьов С.І.* Училищні чиновники Таврійської губернії першої третини XIX ст. / С.І. Дегтярьов // Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю : «Історико-філософські читання молодих учених» (12 квітня 2012 року). – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2012. – С. 77-80.

40. *Дегтярьов С.І.* Училищне чиновництво Волинської губернії першої третини XIX ст. / С.І. Дегтярьов // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 9-10 листопада 2012 р.) : Збірник наукових праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 48-50.

41. *Дегтярев С.И.* Использование старых польских чинов в государственных учреждениях Российской империи конца XVIII в. / С.И. Дегтярев // Правовая политика и модернизация государственности / Материалы международной научно-практической конференции 13-14 декабря 2012 года. Пятигорск : Рекламно-информационное агентство на Кавминводах, 2012. – Том 1. – С. 57-59.

42. *Дегтярьов С.І.* Використання старих польських чинів у державних установах Російської імперії кінця XVIII ст. (за матеріалами Місяцесловів) / С.І. Дегтярьов // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю : «Історико-філософські читання молодих учених» (25 квітня 2013 року). – Суми : СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2013. – С. 105-108.

43. *Дегтярьов С.І.* Проблема історії бюрократії Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. у роботах сучасних українських науковців / С.І. Дегтярьов // Історико-краєзнавчі дослідження : традиції та інновації :

матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 29-30 листопада 2013 року). Частина I. – Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2013. – С. 20-24.

44. *Дегтярьов С.І.* Звіти чиновників з особливих доручень як джерело до вивчення бюрократії Правобережної України другої чверті XIX ст. / С.І. Дегтярьов // Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-красознавчої конференції (м. Житомир, 15-16 листопада 2013 р.) : Збірник наукових праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 217-219.

45. *Дегтярьов С.І.* Роль орденів у державній службі Російської імперії та практика їх застосування на українських землях у кінці XVIII – першій половині XIX ст. / С.І. Дегтярьов // Особистість, суспільство, держава : проблеми минулого і сьогодення : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х част. Ч. 2 : у 2-х томах (Суми-Курськ, 18 квітня 2014 р.) / ред. колегія : В.М. Власенко, В.Б. Звагельський, Р. Камберова та ін. – Суми-Курськ : Сумський державний університет, Південно-Західний державний університет, 2014. – Ч. 2, Т. 1. – С. 13-16.

46. *Дегтярьов С.І.* Соціальний склад педагогічного чиновництва на українських землях у першій половині XIX ст. / С.І. Дегтярьов // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. – Вип. 4-5. – 2013. – С. 213-221.

АНОТАЦІЇ

Дегтярьов С. І. Чиновники цивільних державних установ України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : соціокультурний рівень, система заохочень і покарань. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2014.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню соціокультурних характеристик цивільного чиновництва на українських землях, що наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. перебували у складі Російської імперії, а також системи заохочень і покарань, які застосовувалися до цих службовців у вказаний період. Досліджено проблему соціального походження особи у системі державної служби Російської імперії та її специфіку на українських землях, що проявилася під час інкорпорації українського службового прошарку до бюрократичної системи імперії. Розкрито особливості асиміляції чиновництва України з російським управлінським апаратом. Проаналізовано культурно-освітні, вікові особливості цивільних чиновників України та їх вплив на функціонування імперської управлінської галузі. З'ясовано найбільш характерні види зловживань і заохочень цивільних чиновників; специфіку їх застосування; причини негативних явищ у бюрократичному середовищі.

Ключові слова: цивільна державна служба, чиновництво України, Російська імперія, бюрократична система, соціокультурні риси, система покарань і заохочень.

Дегтярев С. И. Чиновники гражданских государственных учреждений Украины (конец XVIII – первая половина XIX вв.) : социокультурный уровень, система поощрений и наказаний. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2014.

Диссертация посвящена комплексному исследованию социокультурных характеристик гражданского чиновничества на украинских землях, которые в конце XVIII – первой половине XIX вв. находились в составе Российской империи, а также системы поощрений и наказаний, которые применялись к этим служащим в указанный период. Исследована проблема социального происхождения личности в системе государственной службы Российской империи и ее специфика на украинских землях, которая проявилась во время инкорпорации украинской служебной прослойки в бюрократическую систему империи. Раскрыты особенности ассимиляции чиновничества Украины с российским управленческим аппаратом. Проанализированы культурно-образовательные, возрастные особенности гражданских чиновников Украины и их влияние на функционирование имперской управленческой отрасли. Выявлены наиболее характерные виды злоупотреблений и поощрений гражданских чиновников; специфика их применения; причины негативных явлений в бюрократической среде.

Ключевые слова: гражданская государственная служба, чиновничество Украины, Российская империя, бюрократическая система, социокультурные черты, система наказаний и поощрений.

Degtyarev S.I. Civil officials of public institutions of Ukraine (end of XVIII - first half XIX centuries): sociocultural characteristics, the system of rewards and punishments. – Manuscript.

The thesis for a Doctor's scientific degree in historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National M.P. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2014.

Dissertation is devoted to the study of socio-cultural characteristics of the civil bureaucracy in the Ukrainian lands, that in the end of XVIII - first half XIX centuries were part of the Russian Empire, as well as a system of rewards and punishments, that could be applied to these officials in the analyzed period.

In this thesis, we focus on a critical analysis of domestic and foreign scientific literature, a wide range of sources including published and unpublished documents and materials, monographs, publications in periodicals, dissertations and abstracts. The most important part of the used sources is unpublished documents and materials that are stored in the central and regional state archives, museum and library holdings.

This study is an investigation of a social origin of the individual in the career system of the Russian Empire and its specifics in the Ukrainian lands which appeared during the process of incorporation of the Ukrainian service stratum into the bureaucracy of the Empire.

The features of an assimilation of the Ukrainian officialdom with the Russian administrative personnel are discovered. After liquidation of remnants of the autonomy in the Ukrainian lands from the late XVIII century all spheres of life of the region began to be reorganized according to the Russian model. This process was irreversible. Therefore, the population looked favorably upon the possibility to occupy various positions in the Russian government institutions that made it possible to consolidate your privileged status or achieve it while holding a government post. The government actively used the practice of rewards Ukrainians with ranks (chin) on the basis of the Table of Ranks which provided them with an impression of belonging to the mechanism of government of the Russian Empire. But not everyone wanted to use these ranks, given preferences to the old local grades, considering that old ranks gave them more privileges and liberties than Russian. Assimilative processes were also accelerated due to the relatively high educational level of officials in Ukraine.

Dissertation analyses the cultural, educational and age features of the Ukrainian civil officials and their impact on the functioning of the imperial administrative branch. For long period of time the Ukrainian lands were one of the major suppliers of civil servants with an appropriate education for the public institutions of the Russian Empire. This is explained by the presence of the long-established system of spiritual and secular educational institutions and their popularity among the local population. Then age features of civil officials in the Ukrainian lands were dependent on the popularity of the service sector and the socio-historical characteristics of different regions of Ukraine (Left-Bank Ukraine, Right-Bank Ukraine and South Ukraine, the active colonization of which began only in the late XVIII century).

The study clarifies the most typical types of abuses and rewards of civil officials; the specifics of their application; the causes of negative phenomena in the bureaucratic environment. The range of offences committed by officials was very broad. From the end of the XVIII century in the Ukrainian lands government officials for the off-grade discharge of their duties and abuses were often punished by fines, dismissals etc. To the guilty officials were applied relatively light sentences awarding of which in many cases was dragged out for a long time or they could be justified at all. This testifies to the efforts of the government to protect “the honour of the regiment” of a civil servant who was actually a representative and bearer of a power at any cost. Rewards on a par with punishments should have been strengthened a bureaucratic system of the Russian Empire. In the Ukrainian lands the most effective and time-tested were awarding with ranks and orders. For example, promotion in rank on the basis of the Table of Ranks in the Ukrainian lands became a mechanism that helped Ukrainian officials to join the bureaucratic system of the Russian Empire. Many of them due to getting ranks and orders were able to meet their social, material and career needs on new socio-political conditions. Over time, the government used more widely monetary incentives, remunerations with commemorative medals, commendations, gifts etc.

Keywords: state civil service, bureaucracy of Ukraine, Russian Empire, bureaucratic system, socio-cultural characteristics, system of rewards and punishments.